

«Минуло 60 років і я ніколи не наважувався повернутися у моє рідне місто, у Великі Мости. Я довго роздумував чи взагалі є сенс туди поїхати? [...] Я знаю, що там, у цьому місті нікого з моїх друзів, родини не залишилося.»

Єжи Чарнецькі
Цитата з фільму.

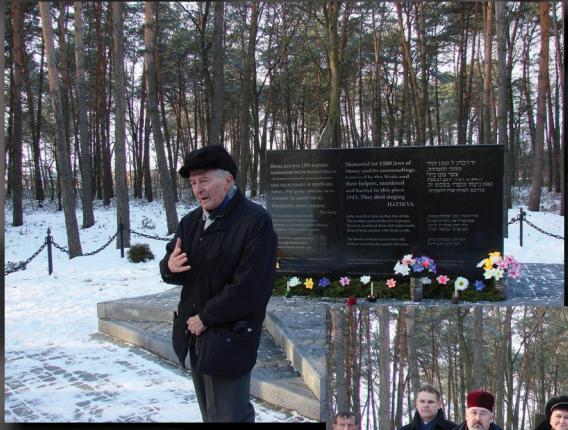


Єжи Чарнецькі, головний герой фільму, міг би задовільнитись спокійною пенсією після багатьох років роботи у швейцарському федеральному управлінні енергетики. Але почуття обов'язку змушує його діяти: він має унікальні спогади і відчуває себе зобов'язаним поділитися ними. Починаючи з поїздки у Великі Мости (нині - місто Сокальського району Львівської області, Україна), місто, де він провів свою юність і яке він був змушений покинути в 1941 році, фільм відстежує ключові місця і події в житті Єжи. Втеча від нацистів під час Другої світової війни, примусові роботи у Німеччині, побудова нового життя у Польщі після війни та врешті еміграція до Швейцарії. Це довгий, вимощений трагічними і драматичними переживаннями шлях від невеликого галицького штетла Великі Мости до швейцарського міста Віндіш у кантоні Ааргау. У 2007 році було знято фільм «З Галичини до Ааргау», який став основною частиною документального фільму «З Галичини до Ааргау – доля європейця єврейського походження у ХХ столітті». Невдовзі головний герой фільму Єжи Чарнецькі пожертвував кошти на спорудження Меморіалу жертвам Голокосту для вшанування єврейського населення міста Великі Мости, яке було вбито або вивезено у концентраційні табори в часи нацистської окупації. Меморіал було встановлено у лісі, де єреї вбили після того, як змусили копати власні могили. Єжи помер у 2007 році у віці 84 років. У березні 2011 року меморіал був пошкоджений невідомими особами. В 2013 р. завдяки місцевій громаді Великих Мостів та дружині Єжі – мадам Рене Чарнецькі, меморіал було повністю відновлено.

ТІЛЬКИ ТУТ Я ВІДЧУВ СЕБЕ ПОДІБНОЮ...

ТІЛЬКИ ТУТ
Я ВІДЧУВ СЕБЕ
ЛЮДИНОЮ...

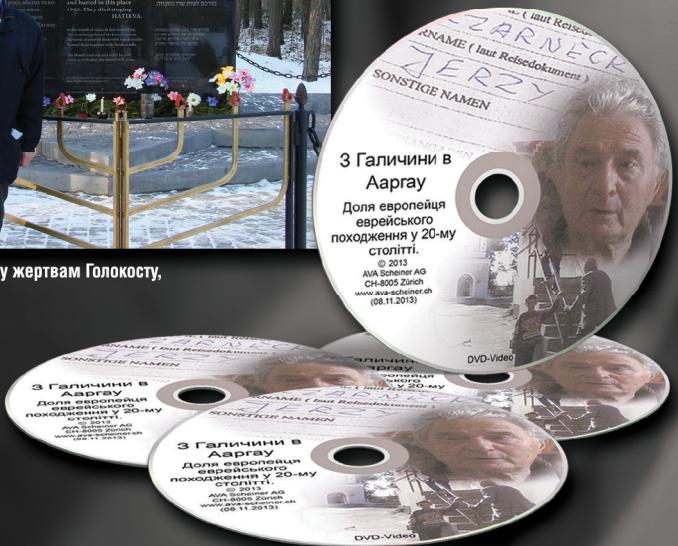
ІСТОРИЧНІ
ТА МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФІЛЬМУ
«З ГАЛИЧИНІ ДО ААРГАУ
ДОЛЯ ЄВРОПЕЙЦЯ
ЄВРЕЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
У ХХ СТОЛІТТІ»



Семион Чарнецький під час виступу біля Меморіалу жертвам Голокосту, м. Великі Мости



Семион Чарнецький біля Меморіалу жертвам Голокосту, м. Великі Мости, 2007 р.



Семион Чарнецький (посередині) з представниками місцевої громади Великих Мостів біля меморіалу



Меморіал жертвам Голокосту, м. Великі Мости, 2013 р.



Фрагмент єврейського цвинтаря Великих Мостів



Пошкоджений вандалами Меморіал у Великих Мостах, 2011 р.



Синагога м. Великі Мости, 2013 р.

Український центр вивчення історії Голокосту

**ТІЛЬКИ ТУТ
Я ВІДЧУВ СЕБЕ ЛЮДИНОЮ...**

*Історичні та методичні матеріали
до документального фільму
«З Галичини до Ааргау.
Доля європейця єврейського походження
у ХХ столітті».*

Київ
2015

УДК 94 (=411.16(477.83) «1941-1943» (072)

ББК 63.3 (4 Укр = 611.215) «19» Я73

Т-39



Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra



Серія: «Бібліотека спогадів про Голокост»

«Тільки тут я відчув себе людиною...»

Історичні та методичні матеріали до документального фільму
«З Галичини до Ааргау.

Доля європейця єврейського походження у ХХ столітті»
(виробництва АВА Шайнєр АГ/AVA Scheiner AG).

Видання здійснено за підтримки Посольства Швейцарії в Україні та Молдові
Published with the support from the Embassy of Switzerland to Ukraine and Moldova

«Тільки тут я відчув себе людиною...». Історичні та освітні матеріали до
документального фільму «З Галичини до Ааргау». — К.: Український центр ви-
вчення історії Голокосту, 2014. — 92 с.

Історичні та методичні матеріали є, певною мірою, змістовним та інфор-
маційним доповненням до документального фільму Сюзанни та Петера Шайнєрів
«З Галичини до Ааргау». Доля європейця єврейського походження у ХХ столітті.
Основна частина фільму була знята у 2007 р., а через шість років, у 2013 р.
фільм був завершений. Це історія єрея зі Східної Галичини, з міста Великі
Мости Ісаака Штейгера, який врятувався від нацистського геноциду на теренах
України. Під ім'ям Єжи Чарнецькі, після багатьох випробувань, йому вдалося
пережити Голокост та опинитися у Швейцарії, у кантоні Ларгау, де він про-
вів більшу частину свого життя. Матеріали присвячені історії єреїв Західної
України, українсько-єврейським взаєминам в цьому регіоні напередодні та в добу
Голокосту, історії єврейської громади Великих Мостів. Також рекомендації для
викладачів, як використовувати цей фільм в якості освітнього відеоресурсу, до-
датки, списки літератури.

Автор-упорядник текстів:

Анатолій Подольський

Літературний редактор:

Руслан Руденко

ISBN 978-966-2214-54-3

© Український центр вивчення
історії Голокосту

З М І С Т

Переднє слово	5
Розділ 1	
Єврейські громади Східної Галичини. Українсько-єврейські взаємини в добу Голокосту та Другої світової війни (1939–1945)	7
Розділ 2	
Життя та загибель єреїв Великих Мостів	23
Розділ 3	
Історія життя Ісаака Штейгера-Єжи Чарнецькі (1923–2007).....	37
Розділ 4	
Вшанування пам'яті про Голокост. Дилеми у викладанні	47
Рекомендована література	61
Список джерел та наукової літератури.....	61
Список навчально-методичної літератури	63
Список Інтернет-ресурсів	65
Додатки	67
Мости Великі. Історичний нарис.....	69
Ескіз гетто у Великих Мостах.....	85
<i>Ілля Кабанчик.</i>	
История о том, как Исаак Штейгер стал «арийцем».....	86
Методичні рекомендації щодо використання документального фільму та історичних матеріалів в процесі вивчення історії Голокосту	90

Тільки тут я відчуває себе людиною...

Переднє слово

«Минуло 60 років і я ніколи не наважувався повернутися у мое рідне місто, у Великі Мости. Я довго роздумував чи взагалі є сенс туди поїхати? [...] Я знаю, що там, у цьому місті нікого з моїх друзів, родини не залишилося.»
Єжи Чарнецькі. Цитата з фільму

Український центр вивчення історії Голокосту продовжує свою книжкову серію: «Бібліотека спогадів про Голокост». Для нас залишається надто важливим публікація документальних матеріалів, спогадів людей, що пережили страхіття нацистської окупації на теренах України. Ці матеріали разом з фільмом створюють для нас можливість через важку, трагічну персональну історію конкретної людини відчути історичний контекст епохи та вчитись співчувати один одному...

Історичні та методичні матеріали є, певною мірою, змістовним та інформаційним доповненням до документального фільму Сюзанни та Петера Шайнерів «З Галичини до Ааргау. Доля європейця єврейського походження у ХХ столітті». Основна частина фільму була знята у 2007 р., а через шість років, в 2013 р. фільм був завершений. Це історія єрея зі Східної Галичини, з міста Великі Мости Ісаака Штейгера, який врятувався від нацистського геноциду на теренах України. Під ім'ям Єжи Чарнецькі, після багатьох випробувань, йому вдалося пережити Голокост та опинитися у Швейцарії, у кантоні Ааргау, де він провів більшу частину свого життя. Матеріали присвячені історії єреїв Західної України, українсько-єврейським взаєминам в цьому регіоні напередодні та в добу Голокосту, історії єврейської громади Великих Мостів. Також рекомендації для викладачів, як використовувати цей фільм в якості освітнього відеоресурсу, додатки, списки літератури.

Назва матеріалів «Тільки тут я відчув себе людиною...» є цитатою з фільму, це слова Єжи про його домівку, роботу та життя у Швейцарії, куди він потрапив, після всіх поневірянь під час Другої світової війни. Єжи Чарнецькі, головний герой фільму, міг би задовільнитись спокійною пенсією після багатьох років роботи у швейцарському федеральному управлінні енергетики. Але почуття

обов'язку змушує його діяти: він має унікальні спогади і відчуває себе зобов'язаним поділитися ними. Починаючи з поїздки у Великі Мости, місто, де він провів свою юність і яке він був змушений покинути в 1941 році, фільм відстежує ключові місця і події в житті Єжи. Втеча від нацистів під час Другої світової війни, примусові роботи в Німеччині, побудова нового життя в Польщі після війни та врешті еміграція до Швейцарії. Це довгий, вимощений трагічними і драматичними переживаннями шлях від невеликого галицького штетла* Великі Мости до швейцарського міста Віндіш у кантоні Ааргау.

Невдовзі головний герой фільму Єжи Чарнецькі пожертвував кошти на спорудження меморіалу жертвам Голокосту для вшанування єврейського населення міста Великі Мости, яке було вбито або вивезено у концентраційні табори в часи нацистської окупації. (Єжи Чарнецькі прожив перших 17 років життя у Великих Мостах, потім переховувався від нацистського терору). Меморіал було встановлено у лісі, де єреї вбили після того, як змусили копати власні могили; ця сумна подія описана Єжи у цьому фільмі. Участь у відкритті меморіалу взяли представники влади, церкви та громади міста. Єжи помер у 2007 році у віці 84 років. У березні 2011 року, меморіал був пошкоджений невідомими особами. У 2013 р. завдяки місцевій громаді Великих Мостів та дружині Єжі — мадам Рене Чарнецькі, меморіал було повністю відновлено.

Доля єрея з Великих Мостів Єжи Чарнецькі в роки Голокосту, його дуже складний, часом трагічний життєвий шлях залишає нам сьогодні великий простір для роздумів над багатьма питаннями людських взаємин в умовах, коли влада чи політичний режим позбавляють людину гідності та її фундаментальних прав...

Анатолій Подольський,
Український центр вивчення історії Голокосту

* *Штетл* – у перекладі з мови їдиш «містечко». Єврейські поселення напівміського типу, що існували переважно на теренах Центральної та Східної Європи з XV–XVI до другої половини ХХ століття. Протягом цього періоду в таких поселеннях зберігалось традиційне єврейське культурне та релігійне життя. Саме тому терміном «штетл» у класичній єврейській літературі модерного часу позначається особливий спосіб життя східноєвропейського єврейства, в тому числі українських єреїв.

Розділ 1

Єврейські громади Східної Галичини. Українсько-єврейські взаємини в добу Голокосту та Другої світової війни (1939–1945)

«Євреїв Східної Галичини було стерто двічі: фізично — нацистами, та з пам'яті — Радянським Союзом і в незалежній Україні...», стверджує професор Нью-Йоркського університету Девід Енгель. Це боляче і важко визнавати, також це водночас є викликом для сучасного покоління України — зберегти пам'ять про єврейське обличчя Галичини.

Сьогодні поступово відбувається стирання матеріальних залишків та історичної пам'яті єврейського життя в західноукраїнському регіоні, відомому в минулому як Східна Галичина. А між тим ще з давнини аж до середини минулого століття ці землі були місцем співжиття та соціально-економічного, ще більше культурного взаємовпливу між єреями, поляками, українцями...

Ми стоїмо перед болючою проблемою повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію 20 століття, правдивого минулого, забороненого минулого. Наскільки можливо сьогодні в модерній Україні побудувати правдиву чи об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема про 20 століття, про Другу світову війну, таку модель де було б місце не тільки етнічним українцям, але й українським полякам, єреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо... Йдеться, як на мене, про визнання (чи невизнання) Україною, суспільством, державою, власної історії та культури, як багатоманітної, поліетнічної, — з усіма позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин, що випливають звідти. Або, наприклад, згода на monoетнічну модель пам'яті про історичну минувшину своєї країни, що автоматично виключає спільну пам'ять різних етнічних спільнот, які багато часу мешкали на тих самих теренах. При такому

підході в процесі творення індивідуальної чи колективної пам'яті в сучасній Україні будуть невідворотно, в першу чергу визначатися ті історичні контексти, реалії, події, котрі треба забути чи викреслити з історичної пам'яті...

У Східній Галичині етнічний склад населення завжди був і залишається багатонаціональним, зокрема, у Великих Мостах, як і у багатьох населених пунктах Східної Галичини, поруч мешкали євреї, поляки, українці, при цьому останні становили більшість сільського населення. Творення пам'яті про минувшину в українському соціумі на прикладі історії та сучасності єврейської Східної Галичини чи єврейських громад цього абсолютно неповторного та вражаючого своїм культурним розмаїттям регіону України дає нам відчуття України як складової історії Європи. Євреї поряд з українцями та поляками довгий час були найчисельнішими спільнотами цих теренів України та визначали культурний, соціальний, політичний, економічний профіль Галичини. А були ще вірмени, німці, росіяни, серби тощо... Мабуть було б достатньо, скажімо, Бруно Шульца з Дрогобича, чи Шмуеля Агнона з Бучача, чи Йозефа Рота з міста Броди, для того щоб прославити літературу з Галичини на весь світ. Проте, галицьких євреїв, які прославили свій рідний край по всій Європі та по всьому світові набагато більше. Сьогодні єврейського світу Східної Галичини не існує, він був повністю зруйнований тоталітарними злочинними режимами 20 століття... Є ще залишки символів та пам'ять про цей світ. Проте, ця пам'ять знаходиться на межі зникнення.

Яскравими прикладами досліджень, що звертаються до теми єврейської спадщини Західної України та її трагічної історичної долі є книжки Омера Бартова «Стерті» та Шимона Редліха про Бережани¹. Але, в дослідженні Ш. Редліха не було так загострено питання відповідальності за пам'ять про минуле, як це зроблено

¹ Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломійця. — К.: Зовнішторгвидав, 2010. Redlich S. Together and Apart in Berezhany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945. — Bloomington: Indiana University Press, 2002. Книга Редліха була опублікована у польському перекладі: Razem i osobno: Polacy, Zyzdi, Ukraincy w Berezhanach, 1919–1945. — Sejny: Pogranicze, 2002; в українському перекладі під назвою Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї та українці, 1919–1945 pp. — Київ: Дух і Літера, 2002; а також на івриті у видавництві Ben-Gurion University Press в м. Беєр-Шева 2005 р.

в «Стертих» О. Бартовим. Ще відчувається важливим зазначити, що крізь весь текст автор намагається постійно наголошувати на полікультурності та поліетнічності Східної Галичини, які були, вірогідно, пріоритетними культурними ознаками цього краю та які сьогодні не існують в культурному просторі Галичини, а може і всієї України. О. Бартов, змальовуючи кожний населений пункт, подає його назву польською, їдиш, російською, німецькою, а передовсім на перше місце ставить українську, за зрозумілою ознакою: державною належністю цих місць сучасній Україні...

Саме тому короткий нарис про життя єврейської громади на теренах Східної Галичини ми беремо з книжки Омера Бартова «Стерті»...

1772 р. імперія Габсбургів приєднала до своїх володінь південні регіони Польщі і створила провінцію під назвою Галичина. Тоді як у Західній Галичині переважало польське населення, більшістю жителів східної частини провінції були українці. Після розпаду імперії Габсбургів в ході Першої світової війни, західна частина Галичини 1918 р. увійшла до складу Польщі, яка щойно здобула незалежність. У Східній Галичині українці створили Західноукраїнську Народну Республіку, яка проіснувала протягом 1918–1919 років. Внаслідок подальшої боротьби, що розгорнулася між поляками, українцями Галичини та Радянським Союзом, Польща приєднала до своєї території всю Східну Галичину, до складу якої входили провінції Львова, Станіславова (Івано-Франківська), й Тарнополя (Тернополя), а також землі Волині, на яких більшість населення становили українці, та Полісся на півночі, де переважали білоруси (територія на заході сучасної Білорусі). Ці нові кордони було визнано на міжнародній арені 1923 р., а Східна Галичина стала відомою серед поляків як Східна Мала Польща (*Malopolska Wschodnia*). 1939 р., у рамках пакту Ріббентропа–Молотова між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, Східна Галичина, разом із західноукраїнськими та — на північ від них — західнобілоруськими землями, була приєднана до СРСР у складі Української Радянської Республіки.

Після вторгнення німецьких військ на територію Радянського Генерал губернаторства під назвою Дистрикт Галичина (*Distrikt Galizien*) 1944 р. Червона армія відвоювала цю територію, і Гали-

чина знову повернулася до Радянської України. З 1991 р. колишня провінція Східна Галичина — частина Західного регіону незалежної України. Ця прикордонна територія простягається від районів дещо північніше від головного міста регіону Львова на південь аж до м. Чернівці, розташованого у колишній австрійській провінції Буковина; із заходу на схід регіон простягається від Карпатських гір до річки Збруч та Подільської рівнини. Історія цієї землі багата на події, як славетні, так і сумнозвісні.

В історичному плані Галичина була землею на кордоні між старою Польсько-Литовською імперією, яка остаточно припинила своє існування після трьох поділів Польщі наприкінці XVIII ст., та імперіями і володіннями завойовників на сході й півдні: татарами, козаками, турками, пізніше — росіянами та Радянським Союзом. З одного боку, ці землі відзначалися конфесійним та етнічним різноманіттям, а з іншого, — ворожнечею, конфліктами й кровопролиттям. Галичина також стала місцем зародження або розвитку багатьох духовних і політичних рухів. Польська романтична література прославляла правління великих польських родів на цих землях; сабатіанство, франкізм, хасидизм, Гаскала (просвітництво) і, зрештою, сіонізм процвітали серед євреїв цього краю; український літературний та політичний націоналізм мав тут стала основу, а деякі із найвизначніших політичних і культурних діячів — родом із міст і містечок провінції.

Галичина була пограниччям ще в одному сенсі: розташована на краю Центрально-Східної Європи, вона піддавалася польським, німецьким та австрійським впливам; але одночас вона була відкритою для широких рівнин, лісів і степів західної Росії та Азії — великих територій, на яких про Європу чули хіба що з третіх вуст. Сільська місцевість Галичини була бідною, брудною, відсталою та примітивною. По той бік кордону, письменник С. Анський (1863–1920) розпочав етнографічну експедицію в межу осілості. Анський шукав останні залишки середньовічної єврейської культури у віддалених штетлах (невеличких містечках із переважно єврейським населенням) російського Поділля, захованих від впливу сучасної цивілізації, та описав результати своїх пошуків незадовго до того, як змучений світ потонув у боях і масових вбивствах Першої світової війни та в усіх жахах, породжених нею. Саме за

смugoю осіlosti* та в Галичині Ан-ський організовував операції для допомоги єврейським громадам, що потерпали від брутальної окупації під час війни. І саме його знання про ці краї було покладено в основу шедевру під назвою «Діббук» — містичної історії про одержимість душі та кохання, що розгортається на давньому східноєвропейському єврейському просторі, дуже схожому на той, з якого автор сам утік кількома десятками роками раніше².

Галичина також була тим регіоном, в якому селян вважали носіями автентичної русинської чи української культури й традицій і в якому велич і героїзм польської шляхти залишили відголос у численних замках, збудованих для відсічі нападів ворогів і бунтівних кріпаків. Дійсно, хоч самої назви Галичина вже більше немає на сучасних картах, а назви міст та містечок регіону, разом із постатями його правителів і жителів, неодноразово змінювалися, край цей залишається місцем чи предметом упереджень, легенд і міфів, місцем ностальгії й жалю, втрати та забуття. Довгий час для єврейського населення краю називатися «галичанином» було далеко не компліментом: це вказувало на простацьку відсталість, а часом навіть і на дріб'язкову меркантильну ментальність і хитку мораль. Галичанином був той, хто або заводив мову про виїзд з цього краю, або вже подався до кращих місць (Відень, Прага, Берлін, Америка, яку тоді також знали під назвою золота земля, Goldene Medine, де гроші росли на деревах і євреїві можна було

² С. Ан-ський. *The Enemy at His Pleasure: A Journey Through the Jewish Pale of Settlement during World War I* / transl. and ed. by Joachim Neugroschel (New York: Metropolitan Books, 2002), зокрема с. XI–XIV. Оригінальне видання на їдиш під назвою «Der Yidisher khurbn fun Poyln, Galitsye un Bokovine (fun tog-bikh TRED-TREZ, 1914–1917. — Wilno: Farlag An-Ski, 1921. Подяка Дельфіне Бехтель (Delphine Bechtel) за допомогу із цим посиланням та іншими питаннями стосовно Ан-ського; чит. також: David G. Roskes. S. Ansky, Dybbuk and Other Writings» (вступне слово до видання) / перекл. Голди Верман (Golda Werman). — Нью-Йорк: Schoken Books, 1992. — Р. XI–XXXVI; Delphine Bechtel, D'Images d'un voyage de province (1891), De Peretz, a La Destruction de la Galicie (1917) d'Anschi: Representation des confins juifs entre expédition statistique et littérature // *Cultures d'Europe Centrale*, 3: *Le voyage dans les confins*, ред. Дельфін Бехтель та Хав’єр Гальміш (Xavier Galmishe). — Париж: CIRCE, 2003 — Н. 57–56. С/ Ан-ський (Schloyme-Zanvl ben Aron Hacohen Rappoport) народився у Вітебську, який був твердинею ортодоксального юдаїзму, і де також був поширений хасидизм. Саме у Вітебську через чверть сторіччя народився Марк Шагал (Marc Chagall) (1887–1985), і це місто слугувало зразком для зображень цим художником того, що стало типовим образом штетла.

нормально прожити). Люди дедалі більше підпадали під вплив сіонізму і, або мріяли поїхати до Святої Землі, або таки потрапляли туди, до Землі Обітованої, вже потім розуміючи, що земля ця нічого особливого, окрім ще більшої кількості мрій і надій, запропонувати не могла. Але Галичина також була землею великих рабинів та єшив (релігійних навчальних закладів), чудових оповідей та бурхливого містечкового життя, прекрасно описаного у творах її великого сина Йозефа Шмуеля Агнона (Yosef Shmuel Agnon) (1888–1970), який створив мірокосм східноєвропейського життя у штетлах на основі рідного Бучача, та увіковіченого в пластичних образах картин Мурісія Готтліба (Maurycy Gottlieb) (1856–1879) родом із сусіднього Дрогобича³.

Щодо сучасних німців, то вони оповідають про колишнє етнічне німецьке населення Галичини у свіtlі сільської ідилії, виражуючи ностальгію, яка постає на сторінках численних праць нашого часу і, певне, відображає розчарування у сучасному густозаселеному Західному світі, і яку дедалі легше виплекати з плинном часу, котрий перетворює спогади на фантазії. Але німецькі дослідники нещодавно віднайшли факт знищення єврейського населення на цих землях⁴. Для австрійців дешо романтичне бачення

³ Із питання зростання у міжвоєнний період сучасної єврейської національної політики у Східній Галичині, представленої конкурючими таборами сіонізму та антисіоністського Бунду (що прагнув побудувати світське єврейське життя в Польщі на основі культури їдиш), зникаючих багатств Агудат Ізраель (Agudat Israel) як представника ортодоксального єврейства, а також кризи єврейсько-польської політики 1930-х рр., див.: *Mendelson Ezra. The Jews of East Central Europe Between the World Wars.* — Bloomington: Indiana University Press, 1983. — Р. 19, 50–51, 54–55, 68–83; Gutman Yisrael et al. *The Jews of Poland between Two World Wars.* — Hannover, New Hampshire: University Press of New England, 1989. — Р. 16–19, 24–25, 114–115, 123 (статті Езри Мендельсона, Гершона С. Бейкона та Ентоні Полонські). Література з питання виникнення польського націоналізму та проблеми польсько-галицького єврейського господарства, еміграції, сіонізму, а також мемуари та подорожня література про Галичину подані у розділі «Додаткова література з теми». Також дивіться там посилання на романи популярного націоналістично-романтичного письменника Генріка Сінкевича (1846–1916); німецькомовні праці галицького єрея Йозефа Рота (Joseph Roth) (1894–1939); роботи та біографію Агнона; а також життєвий шлях та творчий доробок Готтліба.

⁴ *Pohl Dieter. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organization und Durchfuhrung eines staatlichen Massenverbrechens.* — München: Oldenbourg, 1996; *Sandkuhler Thomas.* «Endlösung» in Galizien: der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944. — Bonne: Dietz, 1996.

їх давно загиблої великої імперії збігається зі згадками, переданими з других рук, про провінцію, що була свого часу найвідсталішою в її складі. Молодий австрійський історик показав, що така обізнаність щодо цього регіону та його населення також посприяла участі віденських поліцай у масових вбивствах у період Другої світової війни⁵. Для українців цей західний край їхньої молодої держави (котрий, за винятком лише коротких періодів, ніколи не належав до територій центральної та східної України по обидва береги Дніпра, що перебували під контролем Росії до початку радянської окупації 1939–1941 рр. та після 1944 р.) є як прикладом вищого та витонченого західного світу, так і дещо чужим і підозрілим регіоном. Хлібороби-русини тут все ще орють чорнозем, як їхні праобрази, але, з огляду на змінені назви населених пунктів регіону, урбаністична культура змішує український націоналізм, сліди багатого польського й єврейського минулого з усіма іншими рисами глобалізованої сучасності, яка постійно шириться, навіть попри те, що чимало місцевих жителів все ще називають себе «галичанами»⁶. З погляду на це Галичина дійсно є пограниччям, перехрестям численних культур, релігій та етносів, яке водночас розташоване на їхніх околицях, у тому місці, де ідентичність ще сильніше стверджують саме тому, що вона має невизначену та нетривку природу⁷.

Три поділи — 1772, 1793 та 1795 рр. привели до припинення існування Польщі як незалежного політичного утворення аж до початку Першої світової війни. Після того, як євреї новоствореної

⁵ Godmacher Thomas. «Die Beteiligung österreichischer Schutzpolizisten an der Judenvernichtung in den galizischen Städten Drogobycz und Boryslaw, 1941 bis 1944 (Master thesis). — Віденський університет, 2001; Ініц. *Geldmacher*. Wir als Wiener waren ja bei der Bevölkerung beliebt: Österreichische Schutzpolizisten und die Judenvernichtung in Ostgalizien, 1941–1944. — Vien: Mandelbaum Verlag, 2002.

⁶ Forum: A City of Many Names: Lemberg/Lwow/L'viv/L'vov — Nationalizing in an Urban Context (an essay by Harald Binder, Anna Veronika Wendland, Tyaroslav Hrytsak) // Austrian History Yearbook. — 2003. — №34. — P. 57–109; Czaplicka John. Lviv: A City in the Crossroads of Culture // Harvard Ukrainian Studies, 2000. — № 24.

⁷ Загальніша тема про пострадянські міста див.: Olena Trubina. Post-Soviet City: The Public, the Monuments, the Intellectuals // «Lost in the space», ed. (Augustin Ioan). — Bucharest: New Europe College, 2003; <http://www.nec.ro/fundatia/nec/publications/lost.pdf> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.)

провінції Галичина опинилися під пануванням австрійської імперії Габсбургів, вони втратили значну частину своєї політичної та релігійної автономії й зазнали прогресуючого економічного занепаду. Проте, незважаючи на значну еміграцію до Угорщини, єврейське населення Галичини швидко зросло з 250 тис. 1800 р. до 450 тис. 1857 р. Три чверті цього населення зосереджувались у Східній Галичині, будучи переважно мешканцями невеличких міст і сіл. У збіднілій провінції до 80% єреїв забезпечували свій прожиток за рахунок незначних прибутків від торгівлі; особливо серед бідного населення став дуже поширеним хасидизм^{**}. Те, що навіть 1910 р. 60% поляків і 92% русинів були зайняті в сільському господарстві, вказує на економічну відсталість Галичини. Справді, загалом не-єврейські жителі регіону були ще біднішими за єреїв, кількість яких досягла 575 тис. осіб 1869 р., лише за два роки до того, як імперія надала полякам політичні преференції в регіоні. Наступні десятиліття засвідчили зростання націоналізму у всіх трьох основних етнічних групах, а єреї відреагували на антисемітизм та дошкульну убогість масовою еміграцією: 85% із 320 тис. єреїв, що емігрували з Австро-Угорщини до Сполучених Штатів між 1891 та 1914 рр., були родом із Галичини. Багато інших переїхали до більших міст Галичини або до Відня. Ті ж, хто залишився на старому місці, часто вклчалися до політичних рухів — соціалізму, сіонізму та «автономізму» — руху, метою якого було здобуття політичної та культурної автономії єреїв діаспори⁸.

Перша світова війна виснажила провінцію. Внаслідок жорстокої та нищівної поведінки російської армії, 400 тис. галицьких єреїв втекли на захід, інших було депортовано росіянами на схід. Наступна боротьба, що розгорілася між польською, українською та більшовицькою арміями, супроводжувалася такими спалахами антиєврейського насильства, як-от погром у листопаді 1918 р. у Львові, коли польські солдати винищили величезну кількість єреїв⁹. Під

⁸ MacCagg William O. A History of Habsburg Jews, 1670–1918. — Bloomington: Indiana University Press, 1992. — P. 109–122, 182–87. Див.: також Frank Alison Fleig. Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. — P. 24–47.

⁹ Hagen William W. The Moral Economy of Popular Violence: The Pogrom in Lwow, November 1918 // Antisemitism and its Opponents in Modern Poland, Robert Blobaum, ed. — Ithaca, New York: Cornell University Press, 2005. — P. 124–47.

владою Польщі у міжвоєнний період кількість єврейського населення щодо загальної кількості жителів Східної Галичини зменшилась, і надалі єврейська громада так і не змогла відновитися після фізичних і демографічних збитків, завданих війною та її наслідками. Відсутність економічних перспектив і дискримінаційна політика польської влади привели до зростання популярності політичного сіонізму та соціалістичного Бунду. Станом на 1931 р. дедалі більше дітей почали відвідувати 65 єврейських шкіл Галичини, де навчання велося на івриті¹⁰.

1931 р. 639 тис. євреїв Східної Галичини становили 9,3% всього населення регіону¹¹. Більша частина євреїв жила в містах, але чимало проживало також у невеличких штетлах, і майже чверть — у селах. У той час як євреї значною мірою ідентифікували себе із польською культурою, вони опинилися у зоні суперництва двох конкуруючих національних таборів — польського та українського. Таким чином, спонукання до асиміляції з польською культурою супроводжувалося зростаючим інтересом до сіонізму, що також було спричинене післявоєнними обмеженнями з боку США щодо імміграції, а в останні чотири роки існування Польської республіки — зростанням впливу популярного та офіційного антисемітизму. За іронією долі, впродовж міжвоєнного періоду польське єврейство пережило глибинні трансформації, що знайшла вияв у його швидкій культурній асиміляції, секуляризації й модернізації. І це додавало ще більшої трагічності спільноті, яка опинилася у пастці між ворогуючими радикальними націоналістами на рідній землі та пагубними тоталітарними режимами ззовні, до того ж двері імміграції до Сполучених Штатів чи до Палестини майже повністю зачинились¹².

¹⁰ Pinkas Hakehillot. — Р. XVII–XX.

¹¹ Pohl, «Judenverfolgung». — Р. 43.

¹² Mendelson, Jews of East Central Europe. — Р. 18, 20, 40, 51–52, 82. З 1919 по 1942 рр. тільки 139 756 тис. польських євреїв переїхали до Палестини; ця цифра здавалася дуже великою для Ішува, додержавної єврейської спільноти у Палестині під Британським мандатом, але була лише незначною часткою щодо тримільйонного населення євреїв Польщі (Ibsd. — Р. 79). Напередодні Другої світової війни у Східній Галичині проживало приблизно 570 тис. євреїв. Після завоювання Польщі Німеччиною до цієї громади додалось ще 130 тис. біженців. Навесні 1940 р. десятки тисяч євреїв було депортовано на схід у Радянський Союз. У серпні 1940 р. та травні 1941-го близько 10 тис. молодих чоловіків було призвано на

Загалом, Україна втратила від 5 до 7 млн людей у Другій світовій війні, близько 4 млн були мирним населенням. У пропорційному відношенні єврейське населення постраждало найбільше, але інші етнічні групи також зазнали величезних втрат у зв'язку із загибеллю або депортацією. Таким чином, кількість етнічних меншин, таких як поляки, євреї, німці тощо, значно зменшилась. Якщо 1933 р. українці становили 66% населення Галичини та Волині, то станом на 1959 р. їхня частка у загальному населенні Західної України (території Галичини, Волині, Буковини та Рутенії), що нараховувало 7,8 млн (87,2%, а другою за кількістю етнічною групою були росіяни (5%)¹³. Щодо змін в етнічно-демографічному складі міського населення, то тут мали місце дуже глибокі трансформації. 1926 р. лише приблизно один із десяти українців проживав у місті чи містечку. 1931 р. українців у Львові нараховувалося лише 16,2%, у той час, як 1970 р. їхня частка в населенні міста становила вже 76%, решту здебільшого становили росіяни¹⁴. Беручи це до уваги цей факт, розуміємо, що більшість українців у містах і містечках колишньої Східної Галичини не жили там під час війни, там не жили і їхні предки, а, отже, у них не було безпосередніх спогадів або спогадів, що передавались у родині, про тамтешні події періоду війни та Голокосту. Варто, все ж, додати, що Західна Україна чинила опір асиміляції з російською/радянською культурою та мовою, і наполягала на власному чітко виокремленому національному характері більш, ніж будь-яка інша

службу до Червоної армії. Кілька тисяч євреїв втекло, коли німці вторглися на територію СРСР 22 червня 1941 р.. У період окупації Східної Галичини німцями у липні того ж року в ній налічувалося близько 620 тис. євреїв (*Pinkas Hakehillot*. — Р. XXIII). За іншими підрахунками, кількість євреїв у краї становила близько 530 тис. станом на 1 вересня 1939 р. та 570 тис. станом на 22 червня 1941 р. (*Pohl, Judenverfolgung*. — Р. 43-44). Див.: також розділ «Додаткова література з теми».

¹³ «Західною Україною» називалася територія, що між 1939 та 1945 рр була приєднана до УРСР. Вона складалась із чотирьох регіонів, що виокремлюються один від одного в історичному плані: Галичина (сучасні Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області) та Волинь (Волинська та Рівненська області), котрі перебували під владою Польщі до 1939 р.; Буковина (Чернівецька область), яка була у складі Румунії до 1940 р., а також з 1941 по 1944 рр.; та Русинія (Закарпаття), передана Чехословаччиною 1945 р. *Szporluk Roman. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. — Stanford: Hoover Institution Press, 2000. — Р. 111, 139–40.

¹⁴ Ibid. — Р. 141, 150.

частина України чи інші регіони, анексовані Радянським Союзом після Другої світової війни, як-от, наприклад, Західна Білорусь¹⁵. У цьому розумінні, відсутність досвіду прямого контакту з реальністю знищенння єврейського та польського міського населення регіону зробило ще легшим формування історії, у якій жителі, котрі свого часу були невід'ємною частиною цієї території, залишені поза контекстом.

Зараз, напевне, вдалий момент, щоб сказати кілька слів про, буцімто, співучасть єреїв у радянських репресіях періоду окупації Польщі Радянським Союзом у 1939–1941 рр. У той час звинувачення єреїв у співпраці були звичними як серед поляків, так і серед українців. Дійсно, якщо й було щось, у чому ці дві етнічні групи мали згоду (навіть якщо дедалі більше залучалися до масового насильства один проти одного), так це їхні антиєврейські почування, закорінені у традиційних упередженнях і релігійних постулатах, а також у націоналістичній ідеології, яка вимагала очистити їхні суспільства від єврейського впливу, а також їхня віра у те, що єреї були природними спільниками комуністів, або в те, що саме слово «єрей» було синонімом слова «комуніст». З очевидних причин, післявоєнні комуністичні верхівки Польщі й України придушили ідею про те, що єреї були прокомуністичними зрадниками нації, хоч інші антисемітські дії цих режимів ніколи не припинялися. Але із крахом комунізму та відновленням націоналістичних віянь старе уподібнення єреїв і комуністів повернулося, і не в останню чергу як реакція на збільшення доказів співпраці у Голокості з боку саме тих націоналістів, яких нині хвалять як предтеч цих нових незалежних націй. Але чи є хоч доля правди у цих твердженнях про співпрацю єреїв, по своїй суті спрямованих на самовиправдання та досягнення власних цілей?

Варто з'ясувати один факт. Ставши перед вибором між нацистами та СРСР, єреї, знаючи про антисемітську політику перших, зрозуміло, обирали останніх. Більше того, зіткнувшись зі зростаючою антиєврейською політикою міжвоєнної Польщі, чимало єреїв, особливо молодих, вірили в те, що тільки комунізм може забезпечити справедливе ставлення до них у часи наростаючого радикального націоналізму та расизму. Вихід через асиміляцію було в

¹⁵ Ibid. — P. 109–138

основному перекрито расизмом й антисемітизмом, єдиною альтернативою залишався єврейський націоналізм або сіонізм. Але для значної кількості єреїв на цих східних землях, котрі були дрібними ремісниками, крамарями чи торговцями, єдиним привабливим аспектом комунізму було те, що він був менш небезпечним візві для єврейства, аніж нацизм¹⁶.

Правдивим є той факт, що більшість єреїв дуже швидко розчарувались у радянській владі. Діяльність єврейських політичних, релігійних і культурних організацій було або повністю заборонено, або значно обмежено; не дозволялося навчати івриту, котрий ставав дедалі популярнішим у мережі шкіл «Тарбут» (від євр. «культура»), і мовою «єврейських мас» було визнано лише їдиш¹⁷. Хоча більше юнаків та юнок мали доступ до середніх шкіл, ніж за обмежувальних квот польського режиму, нова навчальна програма базувалася на вузькому марксистському та російсько-націоналістичному світогляді. Так само у той час, як деяких єреїв призначали на владні пости у органи державної влади та поліції, їхня кількість зменшилася з часом впродовж цих двох років, ба навіть присутність кількох єврейських поліцейських на вулицях могла здаватися чимось скандалальним українцям і полякам, і саме тому, що це було чимось безprecedентним.

З іншого боку, українське населення навряд чи відкидало радянську владу одразу, вбачаючи у ній водночас і визволителя від гнітючого польського панування, і ту силу, яка об'єднає українську державу. Адже ця влада запровадила повсюдне вивчення

¹⁶ Найкраще цю проблему висвітлено: Ben-Sion Pinshuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust*. — Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell, 1991; Levin Dov. *The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry Under Soviet Rule, 1939–1941*. — Philadelphia: Jewish Publication Society, 1995; а також Gross Jan T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, 2nd ed. — Princeton: Princeton University Press, 2002. — Р. 241–288.

¹⁷ Восени 1940 р. у Львівському регіоні нарахувалось 1003 школи з українською мовою навчання, 314 польських, 7 російських шкіл і лише 20 шкіл, навчання у яких велося на їдиш, хоч частка єреїв у населенні становила 10–12%, не рахуючи тисяч біженців із окупованої німцями Польщі. Станом на січень 1941 р., кількість шкіл з навчанням на їдиш зменшилася до 14. Усі сіоністські школи «Тарбут» і школи з навчанням на їдиш, спонсоровані Бундом, було закрито радянською владою. Gross, «Revolution from Abroad», р. 368, note. 66.

української мови в школах і надавала українцям посади в державних органах. Саме польське населення постраждало найбільше — і постраждало одразу — від радянської окупації, оскільки втратило свій вплив на владні органи разом зі зв'язками із польською державою. Радянський Союз депортував велику кількість поляків у глиб своїх територій. Також і євреїв було депортовано, за пропорцією ще більшою, ніж поляків, не кажучи вже про українців, частково з тієї причини, що багато хто з них належав до класів, до яких радянська влада ставилася з підозрою. Але важливішою підставою для депортациї було те, що дуже велику частку значної кількості євреїв-втікачів із окупованої Німеччиною Польщі НКВС згодом направило далі на схід. Твердження про те, що брутальні депортациї близько третини мільйона людей, які залишились у пам'яті поляків та українців як спогад про жах, а часто і смерть, якимось чином посприяли поліпшенню шансів євреїв на виживання, було лише приводом для нацистів вбивати без вагань кожного єрея, який потрапляв до їхніх рук¹⁸. Проте, останню хвилю арештів і депортаций з боку радянської влади, незадовго до того, як її було витіснено із колишніх територій східної Польщі німецькими загарбниками, було спрямовано переважно проти українських націоналістів. Це означало, що в останні дні радянської окупації у в'язницях знаходилося до 50 тис. людей, здебільшого, але не лише, українців. Із цього числа в'язнів, до 30 тис. було або страчено перед відступом радян-

¹⁸ Із 120 тис. особових справ польських громадян, депортованих в глиб СРСР у 1940–1941 рр., 52% були етнічними поляками, 30 — євреями, а 18% — українцями та білорусами. Пропорції депортованих знаходилися в оберненому зв'язку із відносним розміром основних етнічних груп у цих регіонах, де євреї становили 10%, поляки — 30, а українці та білоруси — переважну більшість населення. Смертність серед депортованих становила приблизно 25–30%, що є дуже високим показником, але набагато нижчим за показник смертності 90–95% серед євреїв, що потрапили під німецьку окупацію в цих краях. Якщо радянська влада не мала «преференційного ставлення» до євреїв, то комуністична Польща притримувалася традиційної упередженої антиєврейської позиції. Із 130 тис. депортованих польських громадян, котрі повернулися назад із СРСР, лише 8000, або 6%, були євреями, хоча загальна кількість євреїв у масі депортованих становила аж 30% (*Ibid.* — Р. 269–270). Загалом із 1939 по 1941 р. від 309 до 327 тис. людей було виселено із Західної України та Західної Білорусії; від 110 до 130 тис. осіб було арештовано. Represje sowieckie wobec Polakow i obywateli polskich — Warsaw: Osrodek Karta, 2000. — S. 11–16.

ських сил, або вони загинули під час вимушеної відступу в тил¹⁹. Ці масові вбивства також означали, що пам'ять і докази жорстокості були свіжими в українського населення після відходу радянської влади перед наступом німецьких вояків. Пережиті страждання та вбивства у поєднанні із пошириною думкою (яку активно підтримували німецькі окупанти) про те, що євреї були справжніми винуватцями злочинів, вчинених комуністами, стали чинником, який дав поштовх нищівним погромам проти єврейського населення у Східній Галичині (та інших частинах східної Польщі). Таким чином, уже на другому з'їзді у квітні 1941 р. Організація українських націоналістів (ОУН) ухвалила резолюцію про те, що «євреї є найвідданішими поплічниками правлячого більшовицького режиму та передовою силою Московського імперіалізму в Україні». В резолюції зазначалося, що радянський режим «використовує антиєврейські настрої українського народу для того, щоб відволісти його від справжніх винуватців його недолі», та стверджувалося, що ОУН «бореться проти євреїв як опори» радянського режиму, хоча, водночас, організація «навчає народні маси про те, що їхнім основним ворогом є Москва»²⁰. Ще більш лякаючими є слова Ярослава Стецька (1912–1986), лідера ОУН(б) (частини ОУН під керівництвом Степана Бандери), записані у його біографічному нарисі: «Марксизм уважаю твором жидівського ума... Москва і жидівство — це найбільші вороги України і носії розкладових більшевицьких інтернаціональних ідей. Вважаючи головним і вирішним ворогом Москву, а не жидівство, тим не менше доцінью належно незаперечно шкідливу і ворожу роль жидів, що помагають Москві закріповувати Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільності пере-

¹⁹ Bohdan Musial, Konterrevolutionare Elemente sind zu Ershissen. Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941 — Berlin: Propylan Verlag, 2000.

— Р. 137–138. У суперечливій дисертації Мусяла обстоюється думка про те, що хвиля погромів, яка прокотилася після відступу радянських сил, була спричинена вбивствами НКВС політичних в'язнів, котрих пов'язували із єврейською участю у вбивствах українських патріотів, що, у свою чергу, призвело до жорстокого поводження усіх причетних осіб, включаючи німців, на ранніх стадіях Голокосту.

²⁰ Taras Hunchak. Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations // Ukraine during World War II: History and its Aftermath, ed. Yuriy Boshyk. — Edmonton: University of Alberta, 1986. — Р. 40.

нести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і т. п.»²¹.

Сучасні жителі колишньої Східної Галичини небагато пам'ятають про її складне, насичене та нелегке минуле. Ця земля перебуває в муках творення єдиної національної історії подій, людей, інституцій, культури та політики, що по суті є справою неабиякого спрошення, що не лише спотворює минуле, а й загрожує збіднити майбуття. У певному сенсі, цей регіон є характерним прикладом загальнішої тенденції, що простежується у більшій частині усієї Європи, хоч і існують протилежні твердження, незважаючи на різницю у стилі та підходах. Довоєнного світу Галичини більше не існує. Але її минуле та відкидання цього минулого пропступає тут набагато чіткіше, ніж в інших частинах Європи, завдяки нехтуванню, байдужості та забуванню. Західна Європа швидко модернізувалася, прикривши при цьому сліди руйнації цементом і риторикою²². Східна Галичина була полищена о стороно; земля на межі між Заходом та Сходом вона погано розвивалася та отримувала мало інвестицій за часів радянської влади, будучи водночас час сповненою палким націоналізмом, котрий чинив спротив «визволителям» цього краю аж до кінця 1950-х рр.²³.

З початку 1990-х спотворена радянська версія історії швидко замінюється, або розчиняється раніше пригнобленою версією націоналістичною. У багатьох регіонах країни ці «косметичні» зміни мало чим зарадили загальному стану необізнаності та ігнорування, стирання й руйнування. Галицьке поле минулого тут все ще пустує, байдужість все ще процвітає, упередження та заперечення разом із палкою вірністю певним ідеям все ще практично не мають контакту із втішаючим західноєвропейським досвідом. При-

²¹ Berkhoff Karel, Carynnik Marco. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stet'sko's 1941 Zhyttiepys // Harvard Ukrainian Studies. — 1999. — vol. 23, № 3/4. — P. 149, 170–171.

²² Для ознайомлення із найсвіжішим прикладом, див.: Karen E. Till, The New Berlin: Memory, Politics, Place — Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.

²³ Armstrong John A. Ukrainian Nationalism, 2nd ed. — Littleton, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1980. — P. 290–321; Petersen Roger D. Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe/ — New York: Cambridge University Press, 2001. — P. 209–230.

види минулого й надалі вільно блукають пагорбами й долинами, заповнюючи немощені вулиці та збираючись у синагогах, перетворених на сміттєзвалища, і на кладовищах, де нині пасуться кози. А місцеві жителі проходять обабіч руїн і повз привидів, усвідомлюючи їхню присутність лише тоді, коли якийсь чужинець запитає про них, та забуваючи одразу після того, як чужинець той піде далі своєю дорогою. Це — край, що ніби завмер у часі, лиш на кілька митей, перед тим, як і його поглине хвиля модернізації та глобалізації, вшанування пам'яті й вибачень. Рано чи пізно, люди західноукраїнської Галичини також усвідомлять те, що вони втратили і забули, але до того часу вони зруйнують ці останні фізичні рештки минулого у гонитві за сучасністю, а тому їм доведеться відтворювати інше минуле, привітніше до духу толерантності й ностальгії, який личить характеру сучасності, викуваному у горнилах різноманіття й пам'яті.

* смуга осілості — територія компактного проживання євреїв на теренах Російської імперії визначена царським урядом з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Вперше смуга осілості була визначена відповідно до указу 1791 року. До неї увійшли значні українські землі: Волинь, Поділля, землі Полтавщини, Херсонщини, Чернігівщини та ін. Єврейське населення в українських губерніях смуги осілості у другій половині XIX століття постійно зростало і на 1880 рік становило понад 1,5 мільйонів осіб, або ж більше половини загальної їх кількості в смузі осілості всієї Російської імперії. На початку XX століття смуга осілості залишалася, але багато євреїв уже мешкали за її межами. Проіснувала до 1917 року.

** хасидизм — один з напрямів єврейської релігії, юдаїзму, що виник в першій половині XVIII століття на українських землях, зокрема на Поділлі, а потім був поширений на теренах Галичини, Закарпаття, Буковини. Згодом став провідною течією юдаїзму в країнах Східної Європи.

Розділ 2

Життя та загибель євреїв Великих Мостів*

Історія міста Великі Мости, літопис якого починається з 1472 року, як і зрештою історія багатьох інших галицьких міст, тісно переплітається з історією життя галицьких євреїв у Галичині.

Про львівських євреїв вперше згадується у документах за 1356 рік, любомльських — за 1370 рік, дрогобицьких — за 1404 рік, галицьких — за 1420 рік, белзьких — за 1439 рік.

Перша історична згадка про євреїв, що мешкали у Великих Мостах, датована 1563 роком. У звіті про проведення королівської люстрації (ревізії) земель і майна міста зазначено, що у місті на той час проживало 5 єрейських родин, які нараховували більше як 30 осіб.

Історики стверджують, що євреї прийшли у Червону Русь та почали поселятись у Галицько-Волинському князівстві у період — XIV століття. Місцеві князі, а згодом і королі, надавали євреям, як умілим ремісникам і землеробам та досвідченим купцям, особливі привілеї з метою спонукання євреїв до активного розвитку господарських стосунків у багатому ресурсами, але малозаселеному, на той час, краю. Євреям надавалось право поселятись, працювати і торгувати, зберігати та культивувати свою віру та релігійні традиції, будувати у містах синагоги та школи, закладати кладовища, а також створювати поблизу існуючих міст свої поселення — «штетл», із особливою формою єрейського самоврядування — «кагал».

Виходячи з історичних джерел, євреї міст і містечок Галичини активно допомагали і сприяли матеріальному утвердженню молодої Західно-Української Народної Республіки у 1918 році. Наприкінці

* Цей матеріал був підготовлений Головою Наглядової Ради БФ «Дитячі Стежинки» Петром Цимбалюком і вперше опублікований в газеті «Голос з-над Бугу» 21.11.2006 № 88 (1992) під назвою «Голокост євреїв у Великих Мостах».

1918 р. і на початку 1919 р. єврейські організації провели ряд заходів із надання допомоги уряду ЗУНР. Ними було оголошено збір коштів до урядового фонду, зібрано для бійців Української Галицької Армії ліки, одяг, продукти і кошти, допомагали чим могли. У грудні 1918 року велика група єврейських лікарів і медичних працівників (серед них Марія Горвіц, Роман Яримович, Вільгельм Нац, Лев Шаєвич, Еліас Іссерлес) зголосились добровольцями на службу до 1-го корпусу УГА, яким командував генерал О. Микитка. Весною 1919 року в цьому корпусі був сформований єврейський курінь (полк). В ньому служили зокрема четарі (офіцери) Мойсей Зеєманд, Лев Маргуліс, Давид Ліндер, А. Майзельс та багато інших славних синів єврейського народу.

З перших днів свого існування, уряд ЗУНР визнав євреїв самостійним народом і надав євреям Східної Галичини 27 місць у сеймі ЗУНР. Уряд ЗУНР надав євреям право участі в органах державної влади, визнав мову їдиш офіційною мовою спілкування у всіх державних і приватних установах, а також мовою викладання в єврейських школах Східної Галичини. Очевидець подій 1918 року, Н. Гірняк свідчив: «Жиди не тільки поставились лояльно до нас, але і чинно нас підтримували, організувалися військові частини та служили в нашій армії».

На жаль, історичні факти щодо активної участі єврейського народу у визвольних змаганнях за незалежну Україну, відомі тільки дуже вузькому колу науковців-істориків.

Єврейська спільнота у Великих Мостах не була тоді винятком і відіграла значну роль у формуванні суспільного життя міста, завдяки значному впливу високоосвіченої єврейської інтелігенції — вчителів, військових, суддів, адвокатів, урядовців, депутатів, лікарів, які підтримували тісні контакти як з представниками української, так і польської інтелігенції. Євреї також спричинились значною мірою до господарського розвитку міста, використовуючи власний економічний потенціал в особі чисельних промисловців, торговців і ремісників, що дозволяло громаді міста спільними зусиллями виживати у важкі часи господарської кризи, військових лихоліть та природних катаklіzmів. Як правило, міжнаціональні стосунки мешканців міста — українців, поляків та євреїв будувались на засадах добросусідства, релігійної та суспільної толерантності.

Невід'ємною частиною культурно-історичної спадщини Великих Мостів були об'єкти єврейської культури: старий єврейський квартал з дерев'яною хасидською синагогою «Штіблъ», збудована на початку ХХ ст., нова юдейська кам'яна синагога «Темпль» з ритуальною лазнею «Міквою», релігійна школа «Хедер», старий трьохсотлітній єврейський цвинтар з сотнями «мацейв» — кам'яних надмогильних плит, багато з яких були дуже цінними зразками мистецства єврейської монументальної культури, торгові ряди на ринку та будинки — кам'яниці збудовані єреями на центральній вулиці міста. Фашисти знищили більшість цих цінних об'єктів.

Так чисельна єврейська громада, що становила своєрідну етнічно-релігійну групу мешканців міста, суттєво відрізнялась своєю культурою, обрядовістю, звичаями, зовнішнім виглядом і поведінкою від інших мешканців Великих Мостів, надавала частині міста характерний вигляд типового, дуже рухливого і крикливого єврейського поселення — «штетл». Усе це створювало у місті неповторний, характерний тільки для галицьких містечок, колорит. Таке мирне й органічне співіснування різних за віровизнанням, традиціями та характером громад, можна було б назвати своєрідним взірцем галицької ментальності і культури.

Промовистим є той факт, що магістрат Великомостівської міської ради в 1934—1939 рр. очолював бургомістр (міський голова) О. Сокальський, який був поляком (загинув у концтаборі Майданек), віце-бургомістром був українець — І. Самсін, а секретарем міської ради був єрей — К. Катц (якого разом з родиною вбили фашисти).

Але мирний період історії міста був брутально перерваний трагічними подіями другої світової війни, які кровавими літерами заповнили останню, найстрашнішу сторінку літопису місцевих євреїв, назва якій — ГОЛОКОСТ.

Відомо, що під час німецької окупації найбільших людських втрат серед мирного населення на території Галичини зазнав єврейський народ.

З матеріалів історичних досліджень відомо, що у 1941 році на території Галичини проживало понад 530 тис. єреїв. До кінця червня 1943 року окупантами було знищено біля 434 тис. єреїв, тобто понад 80 % всього єврейського населення. Згідно інших джерел, у 1941 році на території Галичини проживало близько

650 тис. євреїв і до кінця червня 1943 року фашистами було знищено приблизно 90 % всього єврейського населення Галичини.

Євреїв міста Великих Мостів та навколоишніх сіл теж, на жаль, не оминула ця трагічна і страшна доля.

У 1910 році у Великих Мостах проживало 5 112 мешканців, серед яких було понад 1 700 євреїв, що становило третину всього населення міста. На той час Великі Мости чисельністю дорівнювали кількості населення міста Жовкви і значно випереджувало такі міста як Сокаль, Белз чи Любачів. Згідно статистичних даних з 1921 року, єврейське населення у Великих Мостах після військових подій у 1914-1920 роках, скоротилося до 1142 осіб. Але вже у 1938 році населення Великих Мостів, знову зросло до близько 5000 мешканців, понад третину яких становили єvreї. В липні 1944 року, після визволення Великих Мостів від окупантів, у місті залишилися живими тільки два єvreї, що чудом вдалось врятуватися від загибелі в часи кривавих «жнів» Голокосту.

Вже під час першої хвилі німецької окупації у період з 16 по 23 вересня 1939 року нацисти вчиняли неодноразові акти знущань та побиття євреїв і використовували їх на примусових роботах із прибирання вулиць і нечистот. За сприяння нацистів було пограбовано та спалено кілька будинків і магазинів найзаможніших євреїв.

До німецької окупації у Великомостівському районі проживало приблизно 1600 єврейських сімей. Незначній кількості єврейських сімей вдалося виїхати з Великих Мостів перед другою хвилею німецької окупації у 1941 році.

У жовтні 1941 року гітлерівці, використовуючи підрозділи «SS», гестапо і вороже налаштованої до євреїв місцевої поліції, почали реалізовувати на території Галичини широкомасштабну операцію «Loesung der Judenfrage im distrikt Galizien» (Остаточне розв'язання єрейського питання у Галичині) під кодовою назвою «Reinhard». Кінцевою метою операції було тотальне винищення євреїв у спеціально створених по містах концентраційних таборах — так званих єврейських гетто, а також у таборах праці і таборах смерті. Тоді ж було розпочато створення Янівського табору у Львові, таборів у Кам'янці Струміловій (Кам'янці-Бузькій), Рава-Руській та сотень інших концтаборів, зокрема таборів смерті у Белжці, Собібожі та Треблінці. Акцією остаточного знищенння

євреїв у Галичині керував генерал Фрідріх Кацман, який від 13 листопада 1941 року був призначений командуючим військами SS і поліції у Галичині (за нацистським окупаційним поділом України — «Дистрикт Галичина»).

Кількість єврейського населення у Великих Мостах різко зросла у листопаді 1941 р., після того, як німецьке командування видало наказ про примусове переселення євреїв, які мешкали у прилеглих до міста селях і хуторах, з метою їх концентрації в єврейському гетто в Великих Мостах. Найбільше євреїв прибуло з села Реклінець. В той час багато євреїв втікало з Жовкви до Великих Мостів, оскільки у Жовкві фашистами були створені нестерпно важкі умови життя, люди вмирали від голоду та каторжної праці, поширювались хвороби та почалось масове вивезення та винищення євреїв у таборах смерті.

Фашисти наклали на євреїв, які перебували у Великих Мостах, сплату високої контрибуції, проводили конфіскацію їх майна протягом усього терміну перебування у місті та нещадно використовували євреїв на тяжких примусових роботах. Спалено та знищено близько 1 000 будинків, серед яких тільки вартість знищених кам'яних будинків складала понад 540 тис. радянських карбованців, а також 580 господарських будівель на суму понад 100500 крб. Фашисти також зібрали з місцевих євреїв примусову контрибуцію у вигляді золота на суму 1786600 крб.

6 липня 1941 року нацисти за активною участю місцевої поліції зігнали 16 найбільш шанованих у місті євреїв у синагогу, де над ними знущались, били та катували, а після цього спалили у синагозі.

10 і 11 липня 1941 р. на вулицях міста знову провели облави на євреїв. Більшу частину арештованих євреїв розстріляли на єврейському кладовищі, вцілілих погнали на будівельні та дорожні роботи.

22 липня 1941 р. фашистами було розстріляно не менше як 10 євреїв. Майже щотижня у місті проводились погроми, знущання та вбивства євреїв. Як правило, акції знищенння євреїв проводились фашистами у дні найбільших єврейських свят.

У серпні 1941 року гітлерівці розстріляли ще близько 80 євреїв в урочищі «Бабка».

10 травня 1942 року фашисти зігнали у гетто майже все єврейське населення, яке перебувало у Великомостівському районі.

У грудні 1942 року фашисти утворили табір примусової праці у Великих Мостах, у якому працювало понад 2500 єврейських жінок і чоловіків з Великих Мостів та багатьох інших місцевостей.

Активну та безпосередню участь у цих акціях знищення євреїв приймав тодішній бургомістр (міський голова) Великих Мостів лікар Василь Сtronціцький, родом з села Желдець Кам'янко-Бузького району. Цей лікар-садист, який люто ненавидів євреїв, оселився із своєю приятелькою, німкенею Лео, у Великих Мостах в 1937 році. Після радянської окупації у 1939 році, Сtronціцький показав себе дуже лояльним до більшовицької влади та НКВД, що нова влада оцінила, та призначила його міським головою. Згодом, у 1941 році, Сtronціцький почав вірно служити фашистам, знову в особі міського голови, активно організовуючи облави на євреїв та особисто беручи участь у їх знищенні. Зокрема, Сtronціцький допоміг гітлерівцям організувати, при активній допомозі підлеглих йому поліцайв, облаву на євреїв, які не були задіяні на роботах — маленьких дітей, хворих і старших осіб, загнавши їх у дерев'яний будинок біля старої синагоги, де їх закрили та спалили. Сtronціцький брав особисто участь у розстрілах в урочищі «Бабка», а також, як лікар, допомагав фашистам під час допитів і тортур в'язнів у катівні гестапо у Великих Мостах. Він написав донос у львівське гестапо на військового коменданта Великих Мостів, австрійця, капітана Йохана Кроупа, звинувачуючи його у поблажливості та сприянню єреям. Кроупу вдалось переконати слідчих, що він дбає за добрий стан євреїв, тому, що йому потрібні здорові, працездатні люди для чіткого функціонування великих армійських складів у Великих Мостах. Кроупа відпустили та він спровокував Сtronціцького на бійку, звинувативши його у нападі на німецького офіцера та образу фюрера. Сtronціцького арештувало львівське гестапо, яке виславо Сtronціцького у концтабір Освенцим, звідти його перевели у табір Маутхаузен, а згодом у табір в Ебенсее, який у 1945 році визволили американські війська. У кінці 1943 року капітана Кроупа, який дійсно допомагав рятувати євреїв, заарештувало гестапо і депортувало у концтабір у Німеччині, з

якого Кроуп, після визволення радянськими військами, потрапив у радянський ГУЛАГ, де і загинув.

Доля єврейського гетто у Великих Мостах була трагічна, як зрештою й усіх інших гетто у Галичині. Процес його остаточної ліквідації почався 22 жовтня 1942 року. Частину євреїв було перевезено у Сокальське гетто, де всі євреї були знищені фашистами до 28 травня 1943 року.

10 лютого 1943 року, згідно наказу генерала Ф. Кацмана, було проведено акцію масового знищенння єврейського населення безпосередньо у Великих Мостах, внаслідок чого, гітлерівці за допомогою місцевих поліцайв на чолі з міським головою Василем Сtronціцьким, вбили понад 1400 євреїв у лісовому урочищі «Бабка», неподалік від міста, біля дороги Великі Мости — Борове. Спочатку на місце страти пригнали єврейських мужчин, яких змусили викопати глибокий рів, де згодом їх і розстріляли. Потім німецькі солдати та поліцаї приводили колони по 100–150 осіб, заставляли їх роздягатись до гола, виводили по кілька осіб на дощатий поміст, перекинutий через рів і ставили в одну шеренгу з таким розрахунком, щоб одним пострілом у потилицю вбивати кількох чоловік. Люди падали у рів, серед них були і поранені, а на їх місце знову приводили наступну колону та все повторювалось спочатку, з німецькою педантичністю. Очевидці розказували, що євреї, яких вели на страту, голосно молились, плакали, кричали з розпачу, і тільки одиниці пробували втікати, але їх швидко доганяли та по звірячому вбивали. Вже після розстрілу, навіть до дороги, було чути стогін ще живих людей з-під землі, яка рухалась, наскрізь просякнута кров'ю. Гітлерівці та поліцаї не дозволяли ні кому з місцевих жителів наблизатись до місця розстрілу. Крім цього, в той самий день у міському гетто було вбито ще близько 100 євреїв. Особливо жорстоко, із скаженою люттю вбивали грудних і маленьких дітей — їх брали за ноги, розбивали об стіни та стовпи.

На початку березня 1943 року розпочалась акція ліквідації табору праці у Великих Мостах. Спеціально для цього до Великих Мостів прибув із Янівського концтабору у Львові гестапівець Хільдебрандт, який спершу почав знищувати єврейських жінок, старших і хворих чоловіків, які перебували у таборі.

Табір було розділено навпіл колючим дротом, після чого розділили жінок від чоловіків. Ранком, Хільдебрандт зібраав всіх жінок і під конвоєм німецьких солдат і місцевої поліції повів їх на місце страти до лісу за містом в урочище «Бабка». У лісі, силами єврейських чоловіків із табору, вже були викопані свіжі ями. Жінкам було наказано роздягнутись до гола і ставати на краю ями. Після чого розпочиналась екзекуція. Після розстрілу жінок було проведено страту нездатних до праці чоловіків із табору праці. Речі вбитих було перевезено до гетто, де було вилучено всі цінні предмети та гроші.

Про наслідки проведеного акту геноциду та масового знищенння єреїв у Великих Мостах, свідчить проведений фашистами перепис населення у Генеральній Губернії станом на 1 березня 1943 року, в якому вказано, що у Великих Мостах проживає тільки 3 146 мешканців, тобто бракує майже 2 тисячі людей, якщо порівняно із чисельністю мешканців Великих Мостів у 1939 році.

Непрацездатних і хворих єреїв із міського гетто та табору праці фашисти розстрілювали або відправляли у табори смерті. Частина місцевих єреїв потрапили до табору смерті у селищі Белжець неподалік від міста Томашів Любельський, у якому нацистами, у період 1941–1943 рр., було отруено газом і спалено у крематоріях понад чверть мільйона єреїв із Галичини. Тепер на місці цього табору споруджено музей-меморіал жертвам Голокосту.

14 квітня 1943 року гітлерівці знищили понад 150 жінок і чоловіків у таборі Сілець-Завоня, де комендантом був есесівець Гроссхабер. Цілковита ліквідація гетто та табору праці у Великих Мостах наступила у травні 1943 року, які були спалені, а кілька десятків уцілілих єврейських жінок було вивезено в інші концентраційні табори, де вони були розстріляні.

Керівник акції знищенння єреїв — генерал Фрідріх Кацман, у рапорті від 23 червня 1943 року написав, що «... Дистрикт Галичина є остаточно очищеним від Єреїв». Це означало знищенння понад півмільйона єреїв...

Єреї, без жодної надії на спасіння, замучені непосильною працею, голодні та хворі, практично без жодного опору йшли на страту, яка часто була бажаним кінцем їхніх пекельних страждань. Але були випадки, коли декому з єреїв вдалось вирватись з-під

охорони під час маршу колони на місце розстрілу. Пораненому в ногу Моше Штегеру вдалося втекти з підводи, якою везли поранених і вбитих єреїв і перебратись у польське село Станіславка під Боянцем, де він переховувався у знайомих його батьків, але пізніше і він загинув. Тільки двом втікачам вдалось врятуватись і вижити — ними були молоді єреї з Великих Мостів — Мойзес Брікнер, який під час втечі був поранений, і Йосип Гутерман. До приходу радянських військ вони переховувались у криївках у місті та лісі. Після війни вони залишились жити у Великих Мостах, оженились, та не один раз свідчили про ці страшні події.

Не тільки М. Брікнер і Й. Гутерман були жертвами та свідками фашистських злочинів. Свідками злочинів у Великих Мостах було й єрейське подружжя — Адольф та Антоніна Вейлер, яких нацисти не встигли знищити у концтаборі. В 1947 році, в окупаційній американській зоні в австрійському місті Лінц, вони впізнали головногоата єреїв Великих Мостів — міського голову В. Сtronціцького. Виявилось, що після звільнення з концтабору, Сtronціцький переховувався від правосуддя під чужим прізвищем в американській окупаційній зоні в місті Лінц, де запровадив бюро для українських біженців. Вейлери впізнали Сtronціцького та повідомили про це Шимона Візенталя — слідчого, який займався розшуком військових злочинців. Шимон Візенталь провів слідство та довів вину Сtronціцького, після чого австрійська влада арештувала його та ув'язнила в міській в'язниці Лінца. Про арешт Сtronціцького було опубліковано статтю в місцевій газеті «*Linzer Tagblatt*». Через три дні, за вказівкою американської військової розвідки, австрійські органи відпустили Сtronціцького з в'язниці, оскільки Сtronціцький перед арештом встиг поступити на службу до нових господарів — американців, які завербували його у військову розвідку. При сприянні американців Сtronціцькому вдалось благополучно перебратись у Північну Америку, де його сліди обриваються. Тим самим йому вдалось уникнувши судового процесу, який відбувся в місті Катовіце у Польщі.

Серед українців і поляків — корінних жителів Великих Мостів теж були свідки. Нині одним із живих свідків розстрілу єреїв в урочищі «Бабка» є Савіцький Михайло Олексійович, мешканець Великих Мостів. Він докладно пам'ятає перебіг цих трагічних

подій і безпосередньо вказав місце розстрілу та поховання євреїв у лісовому масиві «Бабка». Практично всі вцілілі під час Голокосту місцеві єvreї після війни переїхали під чужими прізвищами до Польщі та інших країн, а свідчення деяких з них є задокументовані, зокрема це свідчення Кароля Галіньські (Нафталі Карг), які описані у книзі «Діти Голокосту розказують», свідчення Ядвіги Роландової та інших.

У 1945 році у Великих Мостах працювал слідча комісія з розслідування німецько-фашистських злодіянь проти єврейської громади Великих Мостів й обліку матеріальних збитків, завданих нацистами, про що комісією було складено відповідний акт від 15 лютого 1945 року.

Колишній мешканець Великих Мостів, громадянин Швейцарії, доктор Єжи Чарнецькі (він же Іцхак Штейгер) після візиту у Великі Мости у 2005 році, ініціював ідею спорудження пам'ятника жертвам Голокосту — єреям Великих Мостів та навколоїшніх сіл на місці їх братської могили в лісовому урочищі «Бабка» під Великими Мостами. Ісаак Штейгер народився та провів своє дитинство й юність у Великих Мостах. Він є живим свідком багатьох трагічних подій.

У вересні 1941 року Іцхак дістався до Жовкви та переховувався у родичів, які допомогли йому придбати документи на ім'я Єжи Чарнецькі. У грудні 1942 року йому вдалось пробратись у Варшаву, а пізніше, рятуючись від гестапо, Іцхак — Єжи завербувався «остарбайтером» на роботу у Німеччину, де дочекався визволення у 1945 році. Після війни Єжи повернувся у Варшаву, здобув вищу освіту та оженився. У Польщі Єжи займався науковою та викладацькою діяльністю у галузі атомної енергетики, отримав ступінь доктора технічних наук і звання професора.

З 1972 року Єжи Чарнецькі із сім'єю проживає у Швейцарії, продовжуючи працювати у своїй професійній галузі. Він є автором книги «Мое життя у якості арійця», виданої у 2002 році німецькою мовою.

За ініціативи доктора Єжи Чарнецького 23 жовтня 2005 року відбулось урочисте відкриття меморіальної таблиці пам'яті жертв Голокосту, встановленої на стіні єврейської синагоги у місті Великі Мости.

У листопаді 2005 року доктор Єжи Чарнецькі звернувся у своєму листі до Великомостівської міської ради з клопотанням

про підтримку ідеї спорудження пам'ятника жертвам Голокосту в лісовому урочищі «Бабка». Ідея спорудження пам'ятника була підтримана міськими депутатами.

Реалізація проекту спорудження пам'ятника жертвам Голокосту була покладена меценатом проекту — доктором Єжи Чарнецькі на Благодійний Фонд «Дитячі Стежинки», що діє у м. Великі Мости. В кінці липня 2006 р. Благодійний Фонд розпочав роботи зі спорудження пам'ятника, які були успішно завершені через два місяці.

8 жовтня 2006 року в лісовому урочищі «Бабка» відбулось відкриття пам'ятника жертвам Голокосту. Тут зібрались люди, у чиїх серцях живе пам'ять про страшну трагедію єврейського народу — тисячі невинно замородованих чоловіків, жінок і дітей, які були нашими співвітчизниками та громадянами Великих Мостів.

Урочистість розпочав вступним словом Президент Благодійного Фонду «Дитячі Стежинки» Микола Шагаров. З теплими словами привітання до жителів міста і запрощених гостей — представників єврейських спільнот Німеччини, Ізраїлю, Швейцарії та США, єврейської громади м. Львова, львівських єврейських громадських організацій звернулась міський голова Наталія Домашовець, яка вручила доктору Єжи Чарнецькі Диплом Почесного Громадянина міста Великі Мости.

Доктор Єжи Чарнецькі висловив щиру вдячність посадовим особам і депутатам Великомостівської міської ради, керівництву Сокальської райдержадміністрації, членам Благодійного Фонду «Дитячі Стежинки», керівникам лісового господарства, підприємцям і жителям міста за розуміння та дієву підтримку ідеї будівництва пам'ятника жертвам Голокосту. Усвідомлюючи високу честь бути Почесним Громадянином міста Великі Мости, Є. Чарнецькі підкреслив, що він завжди пам'ятав і буде пам'ятати про свою Батьківщину, якою є Україна, про своє місто — Великі Мости, у якому він народився та назавжди залишив частину свого серця, де виріс і вчився, де жили його діди та прадіди, де він пізнав радість життя, але де все це було вмить знищено фашистами у вогні Голокосту, у якому загинули його батьки, брати і сестри, страшний подих смерті якого відчув на собі. У нього, та у мільйонів інших єреїв, фашистські виродки забрали все, що можна

забрати в людини, по-звірячому знищили рідних і близьких, потоптали людську гідність. Залишилась страшна рана у душі, яка болить все життя та не може загоїтись, але він завжди жив надією, що ця трагедія не повториться більше ніколи. Чудом врятувавшись від загибелі, він вдячний Богу за те, що тепер може донести до людей доброї волі ту біль і розпач, яку зазнав єврейський народ, а пам'ятник жертвам Голокосту в урочищі «Бабка» нехай буде знаком скорботи та пам'яті замордованим співвітчизникам і гіркою пересторогою для майбутніх поколінь.

Перед присутніми виступили із щирими, зворушливими словами заступник голови Сокальської райдержадміністрації Марія Христинич, науковий співробітник Львівського історичного музею Світлана Кочергіна, священник Греко-Католицької Церкви отець Володимир Юськів і пастор Євангельської Церкви Роман Кісь, а також Президент благодійної організації Бней Брит «Леополіс» Йосиф Штатман. Урочистість було завершено молитвою пам'яті жертв Голокосту, яку промовив представник Юдейської релігійної громади м. Львова, львівський краєзнавець Борис Орач.

Наступного дня у Великі Мости прибув із сім'єю голова Юдейської релігійної громади Бейс Аарон Ісраел, головний рабин м. Львова та області Мордехай Шломо Болд. У ході візиту гості побували в синагозі та біля пам'ятника в урочищі «Бабка», де ними було вшановано пам'ять жертв Голокосту та звершено спільну молитву над братською могилою.

Відкриття пам'ятника жертвам Голокосту в лісовому урочищі «Бабка» відбулось за тиждень після зустрічі Президентів України та Ізраїлю у київському урочищі «Бабин Яр», де два Президенти віддали шану біля 100 000 жертвам гітлерівського геноциду, скерованого проти єврейського народу, на місці найбільшої на планеті братської могили. Крім єреїв, в Бабиному Яру фашисти розстріляли кілька тисяч військовополонених і кільканадцять тисяч мирних громадян різних національностей, зокрема з Сирецького концтабору, а також представників українського визвольного руху, арештованих гестапо у Києві в 1942 році, серед яких була талановита українська поетеса Олена Теліга.

Скільки таких невідомих могил ще розкидано по лісах? Скільки наших співвітчизників, не тільки єреїв, але й українців,

поляків, росіян — жертв тоталітаризму спочиває у просякнутій кров'ю українській землі? Чи не маємо ми, живі, борг перед ними та чи не заслуговують вони на те, щоб пам'ять про них залишилась для наших потомків? Чи забуття не є страшним гріхом?

Прийшов час подумати про це всім нам, представникам різних національностей — громадянам незалежної України, бо всі ми разом становимо Український Народ.

Розділ 3

Історія життя Ісаака Штейгера-Єжи Чарнецькі (1923–2007)*

История о том, как Исаак Штейгер стал «арийцем» и попросился на работу в нацистскую Германию, а теперь делает все для увековечения памяти евреев украинского городка Великие Мосты.

Примерно в 40 километрах северо-западнее Львова проходит старинный торговый путь от Балтийского к Черному морю, от Скандинавии до Балкан. Бежит эта дорога через белорусские леса к причерноморским степям, огибает озера, перепрыгивает через реки и речушки. В том числе форсирует и неширокую Рату. Именно здесь издавна возникло поселение, которое называется Великие Мосты. Почему «Великие»? Да потому, что построили люди через эту неширокую — в несколько метров! — Рату целых четыре моста! И поселились здесь умелые ремесленники и оборотистые торговцы, украинцы, поляки и евреи, которые появились здесь в XV веке. А уже в XVIII веке евреи составляли половину населения местечка. Еврейская община городка в начале прошлого века насчитывала более 1500 человек. И пришлось ей за долгие пять столетий своего существования пережить всякое в отношениях с окружающими. Были и периоды относительно мирного сосуществования, доходило дело и до «экономического антисемитизма» и даже до прямых антиеврейских погромных выступлений. Но страсти как-то утихомиривались, вновь оживал еврейский квартал (сейчас там городской парк), и о чем-то продолжала журчать в своих берегах Рата.

Все изменилось 27 июня 1941 года, когда по тихим улочкам местечка промчались вестники новых страшных времен мотоциклисты в черных мундирах. Пришел в Великие Мосты «новый порядок», и устанавливать его гитлеровцам рьяно взялись помочь неизвестно откуда взявшиеся добровольные помощники — украинская полиция. Уже 5 июля оккупанты и эти самые

* Матеріал вперше надрукований І. Кабанчиком 15.11.2011 р. «Ганей Авів» (Ізраїль).

полицейские, которых раньше в местечке иначе как «шумовинням» и «батярами» (т.е. хулиганьем) не называли, подожгли синагогу. Дом молитвы горел, евреи бросились гасить пламя, а изверги избивали несчастных. А через день возле синагоги расстреляли 50 самых уважаемых в городке людей, среди которых было большинство евреев. Еще через день в Боровецком лесу расстреливают новую группу евреев. В том же июле около 300 евреев уводят в лесное урочище «Бабки» и убивают их там. Чудовищная машина Холокоста набирала обороты и требовала новых жертв.

Зимой в местечке и в расположеннном неподалеку селе Силец организовываются два лагеря — гетто. В каждом из них на мучительную медленную смерть были обречены по 600 евреев. Измученных голодом, холодом и болезнями, обессилевших узников заставляли добывать в карьере камень, валить лес, ремонтировать дороги. А тех, кто уже не мог работать, называли «доходягами» и расстреливали. А в 1943 году пришел приказ завершить уничтожение евреев. И в феврале в урочище »Бабки» расстреливают 600 женщин, а в самом городке — 200 евреек и 350 детей и подростков. Не забыли умертвить и всех больных в европейской больничке. Мужчины домучились до апреля — 14 числа были расстреляны более 150 человек, в том числе и сотрудники европейской полиции — была и такая. Немногочисленные оставшиеся в живых узники были переведены в лагерь в Раву Русскую. Среди них был и 19-летний Исаак Штегер. И дальнейший наш рассказ будет именно о нем.

Молодого и еще здорового европейского парня определили на работу в каменоломню. И вот там, невдалеке от карьера, он случайно встретил в мае 1943 года своего бывшего соседа — поляка Петровского. Этот Петровский дружил раньше с родителями Исаака, и юноша доверял ему. Петровский сообщил, что лагерь вскоре будет закрыт, а узники уничтожены. Поэтому он предложил юноше спрятать его в тайном убежище. Исаак решается на побег из лагеря, и бывшие соседи укрывают его в лесу. А потом Петровские и их общий друг Владислав Палюх добыли для Исаака настоящие документы на имя поляка Чарнецки. Так стал еврей Исаак поляком Ежи, тем более что он свободно владел польским и украинским языками.

Долго находиться в убежище возле родных мест было опасно. И спасители переправляют «Ежи Чарнецки» в Варшаву. Там он по-

селяется на арийской стороне города, меняет квартиры, но и здесь угроза разоблачения продолжала оставаться серьезной.

И тогда был продуман совершенный необычный вариант. Поляк Ежи Чарнецки просит немецкие власти отправить его добровольцем на работу в Германию. Обрадованная таким энтузиазом отборочная комиссия не особенно внимательно присматривалась к добровольцу, а нужда в рабочей силе в рейхе была огромной. И вскоре вместе с группой молодых поляков он оказался в Германии, где был определен на работу к фермеру возле города Бремена. К каторжному труду Исаак привык еще в каменоломне, и вначале хозяин имел к нему особых претензий. Но вскоре у немца возникли какие-то подозрения в славянском происхождении своего работника. Исаак почувствовал это и решил бежать. Несколько проверок на дорогах прошли благополучно, и конец войны застал Ежи-Исаака на работах возле Штальзунда. Радостная встреча с освободителями — солдатами Красной армии, сборный пункт — и «поляк» Ежи Чарнецки возвращается в Польшу. Там он оканчивает в Варшаве институт и работает инженером-электриком.

Идут годы и в прокоммунистической Польше усиливаются антисемитские настроения. Лидер польских коммунистов Владислав Гомулка объявляет евреев «неполноценными гражданами» и изгоняет их из страны.

(Немного истории. В 1947 г. руководитель польского коммунистического подполья Гомулка говорил: «Последний арьергард польских евреев, замученных и отравленных газом в разных лагерях смерти, героически погибал в борьбе со своими убийцами, возводя себе нерушимый памятник славы»).

Ежи-Исаак вновь снимается с места. Он уезжает в Швейцарию, работает там инженером, пишет и издает книгу «Моя жизнь в качестве „арийца“». Казалось бы, что еще необходимо человеку — благополучная жизнь в благополучной стране. Но не все раны лечит время, и «пепел Клааса» стучит, не переставая, в сердце Исаака. И через десятки лет он решается на поездку в Великие Мосты.

Мы с тобой, читатель, можем только приблизительно представить тебе душевые страдания, которые ему пришлось пережить во время возвращения в то страшное время! «Я ходил по улицам, я нашел свой дом, иешиву, в которой учился, синагогу...

Но все это было разрушено. И я подумал, что в городке уже совсем нет евреев. И может случиться так, что через некоторое время все вообще забудут, что здесь столетиями жили евреи, что они были гражданами Украины, соседями и друзьями горожан, что их жизнь — это часть общей истории всех этих людей». И тогда Исаак решает восстановить синагогу и подарить ее городу для организации детского приюта. Городской голова и депутаты городского совета поддержали его желание. И вскоре восстановленная синагога уже высилась в центре поселка. На ее стене памятная таблица сообщает всем на четырех языках, что в Великих Мостах нацисты и их пособники уничтожили свыше 1600 евреев.

На этом Ежи Чарнецки не остановился. Ведь совсем недалеко за окраиной городка находится то самое урочище «Бабки», место, которое и сейчас считается страшным и таинственным. Там лежали останки замученных во время Шoa евреев. Год назад Исаак сообщил, что он начал строительство памятника в урочище. А недавно раздался звонок из Швейцарии. Исаак приглашал приехать на открытие памятника в начале октября.

Промова Єжи Чарнецькі на відкритті пам'ятника загиблим євреям у Великих Мостах, урочище «Бабки»

8 жовтня 2006 року

Ми зібралися тут, щоб вшанувати пам'ять невинно замучених гітлерівськими варварами, які завдали народам Європи смертельних мук. Саме Єрейський народ на окупованих нацистськими ордами територіях був відданий на знищення. Історія людства такого варварства не знала. З перших днів німецької окупації гітлерівці почали знищувати єрейське населення Великих Мостів. В липні того ж 1941 року видатних єрейських жителів Великих Мостів загнали під стіни синагоги, розстрілювали а декого ще живими обливали бензином і запалювали. Тоді ж біля Великих Мостів в урочищі «Бабка» розстріляли 80 єреїв.

Почалось тотальне винищенння єрейського населення Великих Мостів.

Єреїв загнали в гетто, потім у табір в Сільці-Завоні недалеко від Великих Мостів на рабську роботу, де збирали на знищення єреїв також із сусідніх міст і сіл (Жовква, Кам'янка-Струмилова, Сокаль, Кристинополь, Вечорки, Реклинець). Під час декількох так званих «акцій» німецькі солдати та поліцейські заганяли тисячами, спочатку людей похилого віку, жінок і дітей, а потім й інших у тутешні ліси, розстрілювали, і трупи кидали в ями. Десятого лютого 1943 року фашисти та місцеві поліцаї в цьому лісі – урочищі «Бабка» розстріляли біля 1500 жінок, дітей і чоловіків. Місцеві жителі згадують, що деякий час земля рухалась, з-під неї доносився стогін похоронених живцем. Мерзла земля не могла прийняти стільки крові, – текла на поверхні мерзлої землі. Табір у Завоні остаточно був ліквідований у квітні 1943 року. Тих, хто залишилися живими в таборі, загнали в ліс на «Бабку» і тут вбивали.

У польських, українських, білоруських містах і селах люди живуть так, ніби ніяких єреїв тут ніколи не було. Ніби вони не

жили тут віками. Ніби мільйонів єврейських душ, замучених, розстріляних, знищених ніколи не було на нашій землі.

Рідко хтось розповідає дітям про друзів і сусідів, які щезли за один день чи за одну ніч. І від них навіть могил не залишилось, тільки масові поховання, розсіяні в лісах Європи, що заросли 60-річними деревами та єдина ниточка, яка зберігає їх у Вселеній — це наша пам'ять. Як пише польська поетеса Віслава Шимборська: «Померлі у вічності так довго живуть, наскільки їм пам'ятю відплачуємо».

Не можна і не можемо забути. Ця спільна могила є єврейським цвинтарем, а значить місцем дуже важливим, яке в єврейській традиції називається Бейт Хаїм, тобто Дім Життя, а поховані у нім тіла є святі. Душа і тіло залишаються нерозривними також після смерті, а порушення спокою костей є рівнозначне порушенню спокою душі.

Божий закон наказує шанувати пам'ять померлих і на їх могилах ставити камінь. Ці могили та цей камінь є свідками того, що пам'ять про загиблих, нами не забута і їх імена не викреслені.

Цей камінь — пам'ятник, який ми тут встановили, повинен на цьому місті масового захоронення стати на вічний спомин. Якщо через багато років люди запитають: «Що цей кам'яний знак означає?», старші цього міста скажуть: «Це єврейські масові поховання, їх імена записані, і вони тут спочивають. Цей камінь стойть і береже, щоб ніхто не торкався костей невинно замордованих — померлі повинні відпочивати в своїх незвичайних помешканнях в спокої. Настане час і померлі до життя знову пробудяться».

Час гітлеризму — це час, коли людині було смертельно небезпечно жити тим не менше, ставиться питання: де ти, людино?

Були такі, що виконували свою місію, були такі, що виконували наказ, були такі, що говорили: «а що я міг зробити?».

Але були такі, які робили все, що веліла їм совість. Адже недаремно говорять: місто спасеться, як буде в нім хоч один праведник. В Єрусалимі на Святій землі є висаджений Сад з багатьох тисяч дерев. Це Сад Праведників народів світу. Кожне дерево — пам'ятник людині з Німеччини, людині з Польщі, людині з Франції, людині з Білорусі, людині з України, людині з Росії і людині з планети Земля, яка у безсовісний час зберегла життя хоч одному євею.

Я є задоволений з ініціативи вшанування пам'яті вбитих і вдячний сьогоднішнім жителям Великих Мостів, що усвідомили необхідність увічнення пам'яті своїх невинно, жахливим чином замордованих співмешканців. Добре, що після 15 років вільної України ми зібрались тут, щоб пам'яті євреїв з Мостів і околиць віддати належну шану. Добре, що в Мостах знайшлися люди, в серцях яких вигляд цих масових могил, зарослих лісами і кущами, збудив ініціативу до неординарної справи — встановлення пам'ятника жертвам Голокосту. Людей такої ініціативи, за їх суспільну діяльність, колишній посол Ізраїлю в Польщі Шевах Вайсс, назвав другим поколінням Праведників серед Народів Світу, або коротко Нові Праведники. Серед нас є ті, хто:

- не байдужий до відродження пам'яті про 1500 євреїв, які колись жили у Великих Мостах;
- є щиросердним для ідеї увіковічення пам'яті трагічного минулого Єрейської громади Мостів;
- наполегливо працював під час будівництва пам'ятника для єрейських жертв, загиблих від рук нацистських варварів в урочищі «Бабка» біля Мостів;
- прибрав сміття навколо синагоги;
- працює, щоб зберегти синагогу, як пам'ятник Єрейського спадщини;
- буде відданий, щоб зберегти єрейський цвинтар, синагогу, інші культові споруди і місця;
- створив і підтримує Благодійний Фонд «Дитячі Стежинки», щоб встановити у відновленому приміщенні синагоги притулок для бездоглядних дітей з інтегрованим музеєм пам'яті про Єрейську громаду;
- Люди нової України, які показують свою толерантність до Євреїв;
- переконаний, що ми працюємо для кращого майбутнього.

Дозвольте мені, як останньому з 1500 Євреїв, народжених у Великих Мостах, врятованому від смерті, почесному громадянину Великих Мостів, прочитати імена тих, хто уже серцем і діями стали Новими Праведниками:

Білецький Роман (депутат міської ради)

Баралус Мирослава (головний архітектор Сокальського району)

Галушка Василь (директор Жовківського лісгоспу)
Глух Володимир (колишній депутат міської ради)
Домашовець Наталія (голова міської ради Великих Мостів)
Дідик Тетяна (начальник проектно-планувального бюро)
Дідик Ігор (працівник проектно-планувального бюро)
Дідик Богдан (інспектор державної екологічної інспекції Сокальського району)
Кісъ Роман (пастор Євангельської церкви Великих Мостів)
Кладний Мар'ян (житель Мостів який працював під час будівництва пам'ятника)
Козоріз Роман (депутат міської ради Великих Мостів)
Квартирук Володимир (колишній голова міської ради Великих Мостів)
Коліда Віктор (віце президент Благодійного Фонду «Дитячі Стежинки»)
Кузьма Микола (заступник голови Наглядової Ради Благодійного Фонду «Дитячі Стежинки»)
Кутишенко Володимир (лісничий Великомостівського лісництва)
Кутишенко Мирослава (колишня секретар міської ради)
Кінах Олексій (голова районної адміністрації)
Кмита Андрій (житель Мостів який працював під час будівництва пам'ятника)
Леськів Микола (священик римо — католицької церкви Великих Мостів)
Мельник Ігор (головний державний санітарний лікар)
Новак Збігнев (автор книги про Великі Мости)
Нідзвіцький Василь (депутат міської ради)
Небожук Олександра (депутат районної ради)
Рижова Марія (колишня виконуюча обов'язки голови міської ради)
Романюк Петро (заступник начальник відділу земельних ресурсів)
Романчук Михайло (директор ТзОВ «ВЕМО»)
Цимбалюк Петро (голова Наглядової Ради Благодійного Фонду «Дитячі Стежинки»)
Цюцюрупа Богдан (механік транспортної дільниці ТзОВ «ВЕМО»)
Шагаров Микола (президент Благодійного Фонду «Дитячі Стежинки»)

Шевчук Степан (начальник відділу земельних ресурсів)

Юсуфенко Валентина (секретар Благодійного Фонду «Дитячі Стежинки»)

Юськів Володимир (священик греко-католицької церкви Великих Мостів)

Яцишин Ярослав (житель Мостів, який працював під час будівництва пам'ятника).

Розділ 4.

Вшанування пам'яті про Голокост.

Дилеми у викладанні*

«...— Чи можна вибачити те,
що Ви пережили в часи Голокосту?...
— Вибачити можна... забути неможливо...»

*Владислав Шпільман,
колишній в'язень гетто Варшави*

1. Пам'ять про Голокост в Україні. Загальний контекст та сучасний стан

Історична пам'ять — це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації... На початку та в середині минулого століття видатні французькі інтелектуали, філософи визначали історичну пам'ять як складову індивідуальної та колективної пам'яті. Саме індивідуальна та колективна пам'ять сприяють становленню особистої ідентичності та зберігають картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю... Колективна пам'ять євреїв та українців про Другу світову війну є в певних аспектах різною. За радянських часів комуністична ідеологія формувала офіційну політику пам'яті, базуючись винятково на пріоритетах політичного режиму та не враховуючи національну історію та переживання не тільки українців і євреїв, а й росіян, кримських татар, поляків тощо. Радянська культура (радше політика) пам'яті, як відомо, ніколи не виокремлювала єврейських жертв Другої світової війни. Останні двадцять років у суверенній Україні повільно, але відроджується пам'ять про такі аспекти війни з на-

* Текст цього розділу був вперше надрукований в навчальному посібнику: Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. — с. 55–68.

цизмом, як Голокост, діяльність українського національного руху, доля оstarбайтерів, військовополонених, проблематика антинацистського та некомуністичного підпілля, колаборації... Тому тепер у нашій країні та суспільстві на часі питання, зокрема, про спільну пам'ять різних етносів про події Другої світової війни.

Відповідно, маємо розглядати історію Голокосту, трагічну долю українських єреїв у роки нацизму як частину загальної історії українців і єреїв, як складову історії України часів Другої світової війни. Якщо ми говоримо про формування пам'яті про Голокост в українському суспільстві, то це полікультурний підхід до історії України. Цей підхід представлений як працями українських істориків в Україні й діаспорі, так і наших західних колег, що спеціалізуються на вивченні проблем історії війни в Україні, аспектів окупаційного режиму і, зокрема, українського контексту історії Голокосту.

У сучасному українському суспільстві, серед науковців, освітян, викладачів, студентів, поступово формується розуміння необхідності побудови правдивої картини історії України ХХ століття, включення її в європейський контекст, історичної оцінки жахливих геноцидів цього періоду, що стали наслідком ідеології та практики сталінського та гітлерівського режимів. Сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, надто важко йде процес «подолання історії», зокрема визнання і вивчення комуністичного чи сталінського терору, але цей незворотній та необхідний процес триває. Для модерної України відкрите вивчення злочинів нацизму та комунізму є сьогодні фактором власної ідентичності, викликом колективної пам'яті. Формування культури історичної пам'яті в Україні про ХХ століття, відповідальності за пам'ять про минуле неможливе без дослідження злочинів тоталітаризму. Саме минуле століття особливо обтяжене пам'яттю насильства і страждання, і цей досвід важко виразити адекватно...

Вивчення злочинів тоталітарних режимів зачіпає проблему повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію ХХ століття, правдивого минулого, забороненого минулого. Однак чи можливо сьогодні в Україні побудувати правдиву та об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема про ХХ століття, Голодомор, політичні репресії, про Другу світову

війну, таку модель, де було б місце не тільки етнічним українцям, а й українським полякам, євреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо? Йдеться про визнання (чи невизнання) Україною, суспільством, державою, особисто кожним власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної — з усіма можливими позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин.

Відомий історик та політолог Цветан Тодоров зазначав, що нам нікуди не сховатися від того факту, що минуле століття, крім іншого, стало часом геноцидів та винайдення концентраційних таборів, ми маємо це знати та відповідати на виклики минулого, можливо, заради майбутнього. Зокрема, він писав: «...у ХХ сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі... Зло це виявилося таким важким не лише через кількість смертей, але й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Не думаю, що людська порода зазнала якогось перетворення чи що з'явився якийсь новий фанатизм із небаченою силою. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків». Тобто, ситуацію, коли людина, зі страху за власне життя чи під впливом пропаганди, чи з якихось незбагнених їй самій причин, перестає бачити людину в особі, в якої вона забирає життя.., яка стає жертвою ката...

До сьогодні людству важко усвідомити, як так сталося, що в середині «освіченого» ХХ століття, на одному з найрозвиненіших континентів світу, в Європі, люди вбивали людей тільки за їхню національну належність, більше ні за що, тільки тому, що в тебе були батьки євреї, чи дідусь, чи бабуся, чи взагалі хтось колись із твоєї родини належав до цього давнього народу?! Нонсенс! Але ж цей нонсенс стався в європейській історії...

Убивство єврейського населення різних країн Європи, яке скоїла нацистська, гітлерівська Німеччина з допомогою представників інших окупованих країн у роки Другої світової війни, дістало назву Голокост. За доби нацизму і в період війни у 27 країнах європейського континенту було немилосердно замордовано в різні жорстокі нелюдські способи шість мільйонів європейських євреїв,

серед них майже півтора мільйона євреїв України. Ці люди трагічно передчасно пішли з життя неприродним шляхом тільки за те, що вони були євреями, більше ні за що...

Як відомо, саме злочини років Другої світової війни, зокрема тотальне знищення нацистами єврейських громад Європи, зумовили появу Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Однак і до злочинів і трагедій часів Другої світової війни і після неї, ми, на превеликий жаль, маємо упродовж усього століття приклади переслідування і знищення, етнічних чисток, убивств національних груп, цілих народів... Люди із неабиякою завзятістю, вартою іншого застосування, не бажають зробити висновків з минулого. Американський філософ Джордж Сантаяна писав: «...хто не пам'ятає свого минулого, приречений на його повторення...».

Роки перебування під владою комуністичного режиму в СРСР для багатьох народів були періодом втрати власної культурної, релігійної, етнічної ідентичності. Крім того, тоталітаризм радянського зразка тримав людей у постійному страху, робив їх співучасниками своїх злочинів, завжди прикриваючись ідеологічними евфемізмами, провокуючи протистояння одних з іншими. Але в суспільстві завжди були ті, хто міг опиратися тоталітаризму, рятуючи нас сьогоднішніх... Лев Копелев (німецько-російський письменник, що народився в єврейській родині в українському місті Харкові) в 1945 році був офіцером Червоної армії, під час війни боровся з нацистами, у місті Кьонігсберг захищав німецьких жінок від злочинців-червоноармійців. Його засуджено на 10 років сталінських таборів за «пропаганду буржуазного гуманизма». Він перебував за гратами разом з Олександром Солженициним. Потім, уже на схилі свого життя, Копелев написав спогади про той період, коли беззастережно вірив в комуністичну пропаганду та був, фактично, її носієм і про те, коли відбулося переосмислення: «...Теперь я понимаю, что моя судьба, казавшаяся мне тогда нелепо несчастной, незаслуженно жестокой, в действительности была и справедливой и счастливой. Справедливой потому, что я действительно заслуживал кары, — ведь я много лет не только послушно, но и ревностно участвовал в преступлениях — грабил крестьян, раболепно славил Сталина, сознательно лгал, обманывал во имя исторической необходимости,

учил верить лжи и поклоняться злодеям. А счастьем было то, что годы заключения избавили меня от неизбежного участия в новых злодействиях и обманах...». Доля Л. Копєлєва, як і багатьох сотень тисяч чи мільйонів людей, що потрапили до полону тоталітарних диктатур минулого століття, має нам нагадувати, що неприпустимо ставати заручниками будь-якої ідеології, особливо тієї, що пропонує вищість одного соціального класу над іншим, чи однієї нації над іншою...

Індивідуальна та колективна пам'ять мають зберегти персональні історії про ці трагедії, ці людські історії про нелюдську історію. З цього приводу близкуче висловився американський історик Тімоті Снайдер, написавши, що всі цифри загиблих неодмінно «множитимуться на один». Тому що ми мусимо «знову перетворити цифри на людей. А якщо ми на це неспроможні, то Гітлер і Сталін сформували не лише наш світ, а й нашу людяність...». У цьому випадку ми потребуємо культури вшанування пам'яті жертв. Одна з форм такого вшанування — це місця пам'яті, навчально-виховні заходи на місцях пам'яті.

2. Місця пам'яті. Проведення заходів вшанування пам'яті

Ми маємо плекати зацікавленість до місць пам'яті. За науковими переконаннями одного з видатних європейських філософів сучасності, француза П'єра Нора, саме в цих місцях пам'ять кристалізується та знаходить свій притулок. Саме тут відбувається усвідомлення обірваності з минулим та водночас відчуття безперервності пам'яті...

Місця пам'яті жертв Голокосту в Україні за радянських часів не були впорядковані. Як уже згадано, комуністичний режим не виокремлював єреїв із загального числа жертв війни, саме тому на багатьох пам'ятних знаках на місцях вбивств цілих єврейських громад на всіх теренах радянської України (там, де ці знаки поставлено) від Східної Галичини до Луганська скрізь однаково зачленено, що тут поховані «мирні радянські громадяни», «жертви фашизму» тощо. У бібліотечному фонді Українського центру вивчення історії Голокосту є колекція фотографій та документів,

яка підтверджує, що офіційної пам'яті про Голокост у радянській Україні не було. Фотодокументи з місць масових екзекуцій євреїв Києва, Харкова, Дрогобича, Львова, Вінниці, Хмельницького, Дніпропетровська 1940–1980-х років яскраво засвідчили брутальну політику пам'яті тієї байдужої влади. В окремих випадках (у колекції Центру є фотографії з Таращі Київської області, Старокостянтина-Хмельницької області та ін.) місцева громада наважувалася написати на пам'ятнику, що тут загинули співвітчизники-єреї. Проте це були дуже рідкісні, поодинокі випадки, що не змінювали загальної картини. А в ще більшій кількості місць масових знищень єврейського населення України взагалі не було жодних пам'ятних табличок чи якоїсь згадки. В таких умовах тоталітарна влада фактично руйнувала колективну пам'ять єреїв України про трагедію Голокосту, переводила її у приховане, буквально підпільне існування. Упродовж 1960-х — першої половини 1980-х років влада відкрито забороняла збиратися єреям у дні пам'яті (дні розстрілів та вбивств); один із разочіх прикладів — заборона збиратися в Києві, в Бабиному Яру — для того, щоб вшанувати пам'ять жертв, часто-густо близьких родичів, друзів дитинства, коханих жінок... Для багатьох українських єреїв після Другої світової війни ці місця масових розстрілів були цвинтарями, де загинули близькі, де постійно відчувалася потреба прийти вклонитися мертвим...

За такого становища, коли нацизм знищив єреїв, а радянський режим — пам'ять про них, фактично на родинному рівні, в індивідуальній пам'яті зберігалася трагедія людей, трагедія народу...

Після здобуття Україною суверенності в 1991 році з подій Голокосту, як і з багатьох інших явищ нашої національної історії, знято заборону, але й культура пам'яті про трагічні події не сформована й до сьогодні... Від початку 1990-х років «мирних громадян — жертв фашизму» можна називати за національною належністю. Держава не чинила перепон відродженню пам'яті про геноцид єреїв, які в радянському образі війни принципово не вирізнялися із загальної маси жертв нацизму, але сама практично не брала у цьому участі. Поява пам'ятників жертвам Голокосту, вихід друком спеціальних публікацій, проведення літніх шкіл та семінарів з єврейської історії України були результатом громадських, а не державних ініціатив. Історія Голокосту не була інтегрована

до загальнонаціонального наративу війни. Державної позиції зі збереження пам'яті про Голокост в Україні шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв, по суті, немає. З однієї простої причини: немає розуміння того, що це частина загальної історії України, частина власної історії, а є стереотипне переконання або упередження, що це «їхня» єврейська історія й трагедія, нехай «вони» і думають про те, як зберегти свою пам'ять. Унаслідок такого підходу склалася ситуація, що вражає свідомість людей, для яких пам'ять про минуле є необхідним символом сьогоднішнього й майбутнього життя. Наприклад, дотепер у Києві в Бабиному Яру немає справжнього Національного меморіального комплексу пам'яті жертв нацизму, що складався би з музею, наукового та освітнього центру та перебував під опікою державної влади ; 27 січня — Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту — не відзначається на державному рівні, попри те, що Україна приєдналася до Стокгольмської декларації 2000 року; в Україні сьогодні немає жодного державного музею історії Голокосту. Всупереч цьому, завдяки діяльності єврейських громад, громадських організацій, приватних осіб, індивідуальних пожертувань у багатьох областях країни, де були гетто або місця розстрілів, сьогодні встановлено пам'ятники. Але гарантій протекції або захисту цих меморіальних місць з боку державної влади немає.

Проект «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» також є недержавною ініціативою за співпраці німецьких інституцій з українськими громадськими організаціями і має велике значення у формуванні культури пам'яті про Голокост як про частину української національної історії, може підштовхнути державу до реальних дій, а не тільки декларацій. Одним з ключових елементів цього проекту, як уже зазначено, є місця пам'яті, вшанування пам'яті жертв та освіта на місцях пам'яті.

Український центр вивчення історії Голокосту за десять років своєї наукової та педагогічної діяльності накопичив досвід викладання цієї теми, передовсім в царині неформальної освіти. Створено певну систему у вивченні історії Голокосту (постійні навчально-методичні семінари для вчителів, видання навчальної літератури, робота зі школярами й студентами, семінари для

викладачів університетів, конкурси творчих робіт, літні школи, стажування у світових центрах з вивчення теми Голокосту), що поступово почала впливати на формальну освіту. Серед багатьох освітніх заходів Центру з цієї проблематики також накопичено досвід щодо методів і форм діяльності зі вшанування пам'яті жертв Голокосту, пов'язаних із меморіальними датами та місцями на теренах України.

Щодо меморіальних дат. За роки суверенної України визналось коло подій і дат зі вшанування пам'яті українських єреїв, замордованих у роки нацистської окупації. Це дати як загальноукраїнського, так і локального значення. Однак знову ж таки, вшанування цих дат — це результат ініціативи та тиску громадянського суспільства на державні установи...

Назведемо загальнодержавні дати відзначення пам'яті:

27 січня — Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Цього дня у 1945 році підрозділи Радянської армії звільнили в'язнів нацистського табору смерті Аушвіц-Біркенау, що був розташований на теренах Східної Польщі у містечку Освенцимі. Для майже мільйона єреїв з окупованих нацистами європейських країн Аушвіц став місцем невимовної трагедії, жахливої смерті. Ця назва і місце стали символами Голокосту в Європі. В листопаді 2005 року Організація Об'єднаних Націй у своїй резолюції оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Багато країн, в тому числі й Україна, підтримали це рішення. Проте насправді абсолютна більшість заходів в країні 27 січня відбувається за ініціативи громадських організацій та єрейських общин.

29–30 вересня — Дні пам'яті жертв Бабиного Яру. У 1941 році на околиці Києва в Бабиному Яру нацистські підрозділи айнзацгрупи «С» та поліційні батальйони вбили близько 34 тисяч єреїв міста. Бабин Яр став символом Голокосту на тодішніх радянських землях та в цілому в Східній Європі. Зі здобуттям незалежності, кожного року, особливо за круглої дати, ці дні відзначають на державному рівні, згадують єрейських та неєрейських жертв Бабиного Яру. Розстріли людей тут тривали з вересня 1941 р. до листопада 1943 р.

Йом-га-Шоа (з івриту — День Катастрофи; за єрейським календарем 27 нісана; випадає кожного року на другу половину

квітня чи на початок травня). У сучасному Ізраїлі саме в ці дні згадують жертв Голокосту. 19 квітня 1943 року в гетто Варшави почалося найбільше повстання в'язнів, що увійшло в історію Другої світової війни як найвеличніший приклад та символ єврейсько-го Руху Опору нацистам. В Україні цього дня вшановують пам'ять загиблих переважно єврейські громади різних міст країни за участі дипломатичних представництв держави Ізраїль.

Крім того, фактично майже в усіх великих та малих населених пунктах сучасної України є свої, місцеві трагічні дати, дати пам'яті співгромадян-єреїв, що були вбиті в роки Голокосту, бо на всіх українських землях були великі та малі єврейські громади. Тотальне знищення українських єреїв відбувалося з 22 червня 1941 року до кінця літа 1944 року. Тому місцеві пам'ятні дати є скрізь. Вони можуть бути як точними (як-от у м. Бердичеві), так і приблизними (наприклад, у м. Радомишлі — перша неділя серпня). За останні 20 років у багатьох цих місцях відзначають скорбні дати за ініціативи місцевої громади, єврейських общин. Зазвичай проводять траурні зібрання в дні пам'яті поблизу пам'ятних знаків, місць пам'яті тощо. Справа дуже ускладнюється, якщо меморіальних місць немає. Тому надзвичайно важливо звести пам'ятники та меморіали на місцях масових знищень, саме в такому випадку стають можливими освітні та інші заходи зі вшанування пам'яті жертв Голокосту в Україні.

Щодо локальних дат, то варто зауважити, що в результаті наукових досліджень, розвитку історіографії історії Голокосту за останні два десятиріччя в Україні встановлено значну кількість точних дат масового убивства єреїв. Для прикладу, щоб уявити масштаби трагедії українського євреїства, наведемо тільки деякі з цих трагічних дат і кількість убитих людей:

- 27–28 серпня 1941 р. — м. Камянець-Подільський, близько 23 тисяч;
- 15 вересня 1941 р. — м. Бердичів, близько 20 тисяч;
- 29–30 вересня 1941 р. — м. Київ, близько 34 тисяч;
- 10–12 жовтня 1941 р. — м. Дніпропетровськ, близько 10 тисяч;
- 24–25 жовтня 1941 р. — м. Одеса, більше 20 тисяч;
- 5–6 листопада 1941 р. — м. Рівне, близько 18 тисяч;

- 11 грудня 1941 р. — м. Сімферополь, близько 10 тисяч;
- 14–15 грудня 1941 р. — м. Харків, близько 12 тисяч;
- 17 березня 1942 р. — м. Львів, перша депортація євреїв зі Львова та інших місць Східної Галичини до табору смерті Белжець, на теренах Польщі.

Ми бачимо, що крім загальнодержавних трагічних дат, пов’язаних з історією Голокосту, в усіх без винятку регіонах країни є свої локальні сумні події та дати, що допомагають зрозуміти загальний контекст трагедії, та місця пам’яті, навколо яких варто проводити заходи зі вшанування пам’яті загиблих співграждан-євреїв.

Український центр вивчення історії Голокосту за останній період накопичив певний досвід проведення освітніх заходів зі вшанування пам’яті жертв Голокосту, пов’язаних із місцями та датами трагедії. Тож пропонуємо деякі рекомендації зі здійснення таких освітніх заходів у вашому регіоні, місті, населеному пункті, які стануть у пригоді у вашій педагогічній діяльності:

- На Міжнародний день пам’яті жертв Голокосту 27 січня є нарада підготувати та провести разом з учнями конференцію чи «круглий стіл» на тему вшанування пам’яті, де можуть бути задіяні різні форми: перегляд та обговорення фільму з історії Голокосту (як приклад: документальний фільм С. Буковського «Назви своє ім’я»; зрозуміло, тут вибір необмежений), виступи учнів з уривками з художніх творів, присвячених цій темі; виступи вчителів та учнів з матеріалами як про загальну історію Голокосту, так і з використанням краєзнавчого матеріалу.
- Упродовж року є можливість за методичною допомогою Центру (консультації, матеріали, література) підготувати своїх учнів до участі в загальноукраїнському учнівському конкурсі «Історія та уроки Голокосту», що відбувається кожного року в травні у м. Києві. Підготовка та написання роботи тривають фактично весь навчальний рік.
- Підготувати разом із колегами раз на рік учнівську конференцію на базі власного навчального закладу. Виступи учнів можуть бути апробацією їхніх досліджень, що готуються на загальноукраїнський конкурс. Можна також звернути увагу учнів на підготовку робіт з локальної проблематики та дослідження

персональних історій, долі окремих людей за доби Голокосту.

- Протягом року на базі школи є можливість готувати та презентувати виставку фотографій та творчих робіт учнів, що присвячені темі Голокосту.
- Підготувати учнів для участі в Малій академії наук.
- Підготувати та організувати на базі власного навчального закладу методичний семінар з історії Голокосту для колег, викладачів історії та суспільних дисциплін.

Пропонуємо такі поради щодо підготовки заходу з відзначення дня пам'яті чи відвідин місця масового убивства євреїв:

1. Бажано визначити конкретну тему заходу. Наприклад, йдеться про відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, що запроваджений ООН 27 січня. Кожного року цього дня Європі та світі акцентують спеціальну тему, що їй приділяють окрему увагу (доля жінок у Голокості, пам'ять про загиблих дітей, пам'ять про в'язнів гетто тощо).
2. Також радимо обирати конкретну тему перед відвідинами місця пам'яті. Це, насамперед, може бути історія, пов'язана із життям та загибеллю єрейської місцевої громади, якій присвячено пам'ятний знак.
3. Під час підготовки завжди звертайте увагу на персональні історії. окремою темою заняття чи навіть заходу може бути історія конкретної людини чи сім'ї, що пережили Голокост.
4. Коли тему вже обрано, то наступним кроком має бути вивчення відповідної літератури та джерел; визначення саме тих джерел, що ви запропонуєте своїм учням для ознайомлення. Також варто використовувати краєзнавчий матеріал, відеосвідчення.
5. Під час підготовки заняття, заходу чи конкурсної роботи ви разом з учнями маєте обрати формат їхніх майбутніх робіт: презентація, творчий проект, дослідницька робота тощо.
6. Заохочуйте пошукову роботу учнів: збір матеріалу в краєзнавчих музеях, роботу в архіві, запис інтерв'ю з тими, хто пережили події нацистської окупації та Другої світової війни, були свідками Голокосту чи рятували євреїв.

Зрозуміло, що під час підготовки та проведення всіх цих заходів можна і треба звертатися за науковою та методичною допомогою до Українського центру вивчення історії Голокосту і все-

бічно використовувати ресурси Центру (насамперед сайт, часопис, бюллетень та ін.).

Освітні заходи зі вшанування пам'яті жертв Голокосту можуть сприяти не лише вивченю цієї важкої теми, а й розумінню цінності людського життя. Освіта про Другу світову війну поступово іде в бік людини... В цьому плані важливим видається досвід наших зарубіжних партнерів з викладання, збереження і вшанування пам'яті жертв Голокосту та геноцидів ХХ століття. Про постійний досвід співпраці з іноземними колегами можна довідатись з інформаційно-педагогічного бюллетеня Центру «Уроки Голокосту». Тут, на мій погляд, досить навести красномовний приклад сучасної Польщі, що вибудовує, наскільки це можливо, об'єктивну модель історичної пам'яті в польському суспільстві. Сьогодні відкриті для дискусії такі гострі сюжети польської історії ХХ століття, як розстріл польських офіцерів сталінським НКВС у 1940 році в Катині, насильницькі та немилосердні депортациі німців із Західної Польщі в 1945 році, які здійснювали поляки, знищення польських сіл на Волині в 1943 році українськими силами, погроми євреїв, які чинили поляки без участі нацистів в Єдвабні в 1941 році, та вже післявоєнний погром у Кельце 1946 року, тривають дискусії щодо книг Януша Гросса («Сусіди» і «Страх»), що присвячені цим погромам. Це приклад відповідальності за пам'ять про минуле.

Насамкінець, декілька думок про важливість вивчення теми Голокосту в сучасній Україні та вшанування пам'яті жертв цієї трагедії в нашему суспільстві й державі. Німецький історик Вільфрід Їльге пише про один дуже важливий факт, що брак інформації про український контекст Голокосту в сучасному українському суспільстві має парадоксальні результати: наслідком замовчування є вилучення не тільки «темних сторін» із національного наративу, а й численних прикладів того, як українці рятували євреїв. Таким чином, певна зосередженість української історіографії на моноетнічному образі історії призводить до того, що приховання або брак збалансованої інформації про українсько-єврейські взаємини під час німецької окупації не дає можливості перебороти стереотипи й забобони про «українців-антисемітів» чи «євреїв-комуністів».

В окремих роз'єднаних історіях криється роз'єднана пам'ять, що призведе до однозначності, агресивності й максимальної ін-

толерантності сьогодні є ще небезпечнішої нетерпимості в найближчому майбутньому. Можливий вихід — у визнанні історії, у примиренні, у відповідальному порівнянні, у відповідальності взагалі. Німецький історик Гвідо Кнопп написав, що Голокост був у німецькій історії, був у його власній історії, а ми відповідальні за власну, свою історію. Але найважливіше, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять про минуле... Сьогодні ця відповідальність потрібна й важлива для українського суспільства. Відомий ізраїльський історик Єгуда Бауер писав: «...ми мусимо пам'ятати Голокост заради того, щоб наші діти ніколи не ставали жертвами, катами чи байдужими спостерігачами...»

Багато народів та культур зустріли ХХ століття з тягарем відповідальності за пам'ять про минуле. Ми не маємо права допустити в майбутньому тотальних убивств людей за будь-яким критерієм. Геноцид ніколи не буває проти когось, він завжди проти всіх, — писав відомий російський філософ Михайло Гефтер. Минуле століття продемонструвало нам величезну кількість прикладів жахливих злочинів та трагедій, що зробили люди з людьми. Філософ написав головне: геноцид стає можливим, коли ми перестаємо співпереживати, в «іншому» бачимо лише «чужого», вже не бачимо людину...

Тільки тут я відчуває себе людиною...

Рекомендована література

Список джерел та наукової літератури

1. Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. — М.: Фонд «Холокост», 2002.
2. Арендт Х. Банальность зла. Суд над Эйхманом в Иерусалиме. — М.: Европа, 2008.
3. Бабий Яр: человек, власть, история. Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К.: Внешторгиздат, 2004.
4. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломійця. — К.: Зовнішторгвидав, 2010.
5. Безансон А. Лихо століття. — К.: Пульсари, 2009.
6. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Пер. з англ. — К.: Критика, 2011.
7. Візель Е. Ніч. Світанок. День / Пер. з фр. — К.: Дух і Літера, 2006.
8. Гаффнер С. Історія одного німця / Пер. з нім. — Львів: ВНТЛ — Класика, 2005.
9. Глюксман А. Філософія ненависті. — М.: АСТ, 2006.
10. Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939 рр.). — Рівне: Волинські обереги, 2005.
11. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. — К.: Грані-Т, 2008.
12. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К.: Критика, 2011.
13. Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Сост. Б. Забарко. — К.: Задруга, 2000.
14. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
15. Єлисаветський С. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні:

- Збірник статей / Упорядник С. Єлісаветський. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.
16. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. — К.: Дух і Літера, 2001.
 17. Копелев Л. Храни меня, мой талисман. Воспоминания. — Харків: Права людини, 2010.
 18. Круглов А. Катастрофа українського єврейства (1941–1944): Енциклопедичний справочник. — Харків: Каравелла, 2001.
 19. Круглов А. Уничтожение евреев Украины (1941–1944): Сборник документов и материалов. — К.: Дух і Літера, 2002.
 20. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. — К.: Зовнішторгвидав, 2010.
 21. Леви П. Человек ли это? — М.: Текст; Дружба народов, 2001.
 22. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. — К.: Дух і Літера, 2004.
 23. Мочарський К. Бесіди з катом / Пер. з польськ. — Чернівці: Книги-XXI, 2009.
 24. Науковий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі». — К.: Зовнішторгвидав, 2005–2014. — №№ 1–12.
 25. Наймарк Н. Геноциди Сталіна. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011.
 26. Нариси з історії та культури євреїв України. — Видання третє. — К.: Дух і Літера, 2009.
 27. Нора П. Проблематика міст пам'яті. — СПб.: Изд-во С.-Петербурга, 1999.
 28. Ойєрбах Р. На полях Треблінки / Пер. з їдиш І. Гусєва. — К.: Сфера, 2007.
 29. Опечатанный вагон. Рассказы и стихи о Катастрофе / Сост. З. Копельман. — М.: Мосты культуры, 2005.
 30. Поза межами розуміння. Філософи та богослови про Голокост. — К.: Дух і Літера, 2009.
 31. Редліх Ш. Разом та нарізно в Бережанах. — К.: Дух і Літера, 2001.
 32. Рикер П. Память, история, забвение. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
 33. Рубінович Д. Щоденник. — К.: Зовнішторгвидав, 2009.

34. Снайдер Т. Криваві землі. — К.: Видавництво «Грані», 2011.
35. Сусленський Я. Справжні герої. Про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. — К: Товариство «Україна», 1993.
36. Тодоров І. Обличчям до екстреми. — Львів: Літопис, 2000.
37. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. — 2008. — № 13 (2).
38. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. — 2009. — № 15 (4).
39. Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єbreя, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про людяне і нелюдське в них. — Дрогобич: Відродження, 1998.
40. Франк А. Щоденник. — К.: Сфера, 2003.
41. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2–3 (40–41). — С. 12–35.
42. Щоденник Львівського гетто. — К.: Дух і Літера, 2009.
43. Яап Танья. П'ятдесят питань про антисемітизм / Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2009.

Список навчально-методичної літератури

44. Альтман И., Гербер А., Полторак Д. История Холокоста на территории СССР. — М.: Фонд «Холокост», 2001.
45. Біль пам'яті: Навчально-методичний посібник до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні» / Упорядник О. Войтенко. — К.: ТОВ «Майстер книг», 2011.
46. Брухфельд С., Левин П. Расскажите об этом детям Вашим. История Холокоста в Европе, 1933–1945. — М.: Текст, 2000.
47. Виховуємо людину і громадянину: Навчально-методичний посібник / Упор. С. Буров, О. Войтенко, І. Костюк. — Дрогобич: Відродження, 2006.
48. Войтенко О., Комаров Ю., Костюк І. Я, ти, він, вона...: Посібник для вчителів. — Дрогобич: Відродження, 2009.
49. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник / Упоряд. О. Гісем, О. Мартинюк. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — К.: Сфера, 2007.

50. Громадянська освіта: Методичний посібник для вчителя. — К.: Етна-1, 2008.
51. Джерела толерантності: Каталог виставки / Упор. А. Ленчовська. — К.: Дух і Літера, 2005.
52. Єврейські діти України — жертви Голокосту / Упор. А. Подольський, Ю. Смілянська. — К.: Сфера, 2004.
53. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. — К.: Генеза, 2004.
54. Історія і уроки Голокосту: Збірник науково-дослідних учнівських робіт, 2006–2009 рр. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту; Зовнішторгвидав України, 2010.
55. Транспорт: История одной депортации / Сост. И. Абрамски. — Єрусалим: Яд Вашем, 2011.
56. Катастрофа європейського євреївства: Навч. посіб. у 6 ч. / Пер. з івриту; Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. — К.: НВП «Вирій», 2001.
57. Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упорядники О. Войтенко, М. Тяглий. — К.: Оранта, 2007.
58. Навчальні матеріали з протидії антисемітизму, дискримінації, ксенофобії: Робочі зошити для учнів у трьох частинах і посібник для вчителя. — К.: Зовнішторгвидав, 2007.
59. Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. — К.: Зовнішторгвидав, 2009.
60. Сучасні підходи до історичної освіти: Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1939 роках» / Уклад. І. Костюк, П. Кендззор. — Львів: НВФ «Українські технології», 2009.
61. Уроки Голокосту: Інформаційно-педагогічний бюллетень Українського центру вивчення історії Голокосту. — К., 2004–2014.

Список Інтернет-ресурсів

1. Всеукраїнська програма «Розуміємо права людини» — www.edu.helsinki.org.ua
2. Веб-проект «Мистецтво періоду Голокосту» — <http://art.holocaust-education.net>
3. Веб-ресурс з історії Голодомору в Україні (1932–1933 рр.) — <http://www.golodomor.kharkov.ua> ; <http://www.holodomor.org>
4. Веб-ресурс «Електронна єврейська енциклопедія» — <http://www.eleven.co.il>
5. Віртуальний музей історії євреїв в Україні — http://holocaust-ukraine.net/ru/multimediyne_posobiya.htm
6. Громадський комітет для увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру — www.kby.kiev.ua
7. Державний комітет архівів України — www.archives.gov.ua
8. Державний Меморіальний музей Голокосту в Вашингтоні, США — <http://www.ushmm.org/museum/exhibit/focus/russian>
9. Дім Ванзейської конференції — <http://www.ghwk.de/russisch/russ0.htm>
10. Електронний каталог Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського — www.nbuv.gov.ua
11. Західна аналітична група — <http://zgroup.com.ua>
12. Інститут історії України НАН України — <http://history.org.ua>
13. Інститут Фонду Шоа при університеті Південної Каліфорнії, Лос-Анджелес, Каліфорнія, США — <http://college.usc.edu/vhi/ukrainian>
14. Інститут Юдаїки — <http://www.judaica.kiev.ua>
15. Інтернет-курс «Катастрофа європейського єврейства» Відкритого університету Ізраїля — <http://www.hedir.openu.ac.il/kurs/hol-about.html>
16. Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі — www.historians.in.ua
17. Інформаційна система з толерантності та недискримінації (TANDIS) — www.tandis.odihr.pl
18. Інформаційно-аналітичний сайт — www.zaxid.net
19. Музей України — www.museum-ukraine.org.ua

20. Науково-просвітницький центр «Холокост», Москва, Росія —
<http://www.holocf.ru>
21. Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи (Шоа) і героїв опору «Яд Вашем», Єрусалим, Ізраїль — <http://www1.yadvashem.org/yv/ru>
22. Польський центр досліджень Голокосту при Інституті філософії і соціології Польської Академії наук, Варшава, Польща —
<http://www.holocaustresearch.pl>
23. Товариство «Меморіал» (Київ) — <http://www.memorial.kiev.ua>
24. Українська асоціація усної історії — http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html
25. Український центр вивчення історії Голокосту —
www.holocaust.kiev.ua
26. Український інститут національної пам'яті —
<http://www.memory.gov.ua>
27. Центр міської історії Центрально-Східної Європи —
<http://lvivcenter.org/uk>

ДОДАТКИ

МѢСТОЧКО

МОСТЫ ВЕЛИКІЙ

ВЪ ОКРУЗѢ ЖОВКОВСКОМЪ.



Написавъ

Василь Чернецкій.

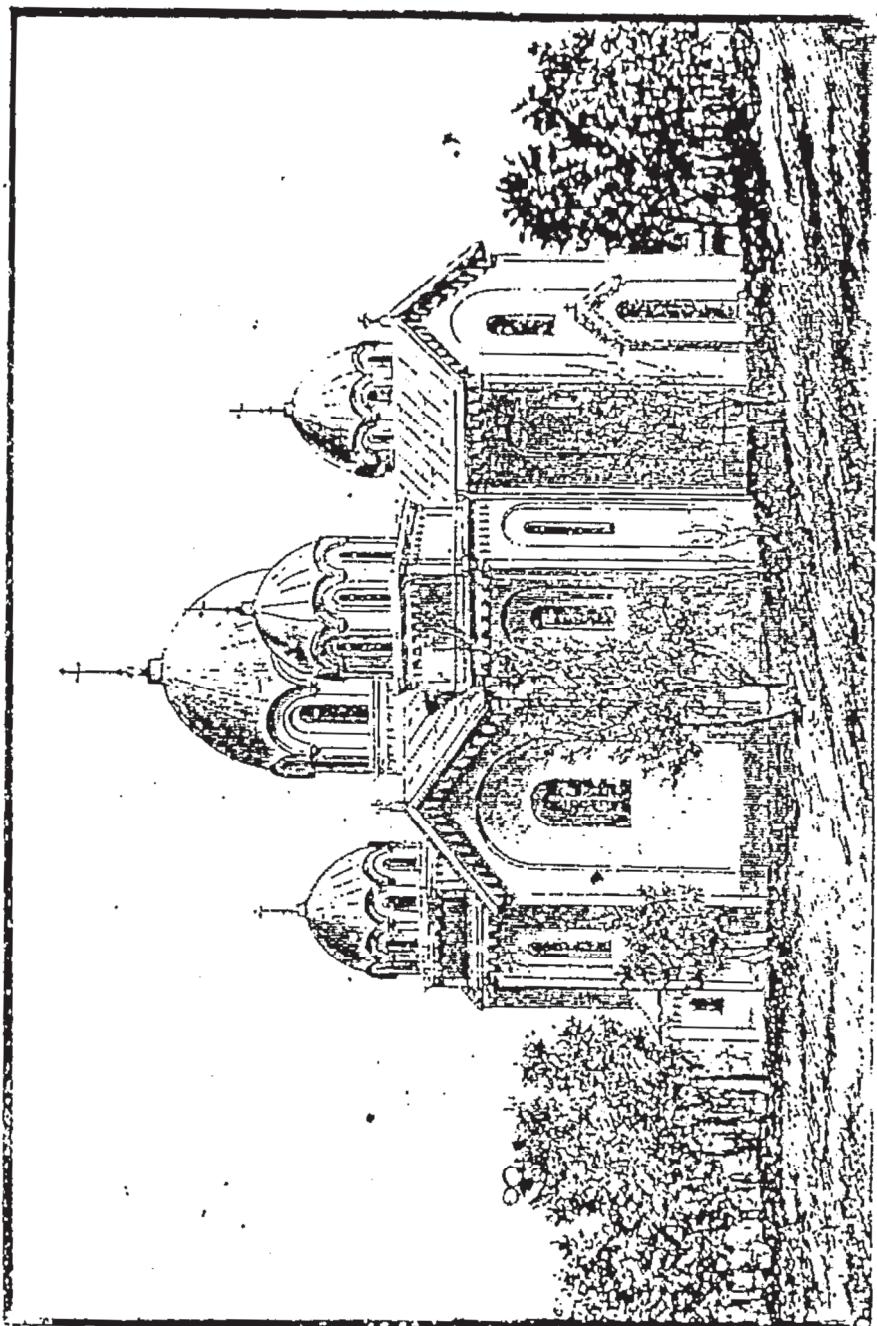


ЛЬВОВЪ 1898.

Накладомъ Братства церковного въ Мостахъ великихъ.

Зъ друкарнѣ Института Ставроопольского.





Церковь въ Мостахъ великихъ.

Въ краснѣмъ положеню надъ рѣкою Ратою, при мурованѣй дорозѣ межи Жовквою и Кристонополемъ, разлягає ся на горбочку мѣсточко Мосты-великї въ окружѣ жовківскому, числяче 2.300 душъ Русиновъ, 600 латинянокъ и 1.500 юдѣвъ. По-побѣдѣ мѣсточкомъ плыне зъ одного боку по пѣсковатому русль Рата, надъ котрою стоять побудованы два довшій мосты, зъ другого боку припирають до мѣсточка пѣсковаты орнѣ поля, пасовиска и розлогї сосновы лѣсы, завдяки паровымъ тартакамъ розрѣдженій. Посередѣ квадратового ринку о деревяныхъ зъ подсѣнями домахъ, де не бракує заѣздовъ, крамницъ и шинкѣвъ, стонти глубша кирница зъ колесомъ побѣ деревянымъ покрыломъ. Зъ ринку розходяться бѣчнї улицы — тамъ мешкають вытиснены юдѣдами зъ ринку мѣщане; они занимають ся господарствомъ, ткацтвомъ, тесельскими работами, або палять угле въ лѣсахъ та розвозятъ его зъ мазею и догтемъ по рѣзныхъ сторонахъ.

Первѣстна осѣвшиа тутъ въ старинѣ не знати коли осада людска середъ лѣсівъ —

звала ся „Мостками“, имовѣрно вѣдь побудованыхъ мостківъ надъ Ратою для лекшої комунікації. Кажуть, що тата осада осѣла була на подовжніомъ горбочку по лѣвомъ боцѣ Раты; по правомъ же боцѣ Раты стояли розлогі густій лѣсы зъ мочарами, по котрихъ полишилась назва „Багна“, хочъ ихъ зъ ходомъ часу осушено. Начаткову малу осаду вѣ „Мосткахъ“ мали, після переказу, побольшити освішій межъ нею Татаре, но при якихъ се стало ся обставинахъ, переказъ не голосять. Що переказъ не есть безпдставный, вказують назвы улиць и площе, типы мѣсцевыхъ людей та перехованій зычавъ, якій не стрѣчають ся вѣ сусѣдствѣ. У Мостахъ є доси улицѣ званій „Кримска“, „Шийкова“, площе „Турчины“, „Окопы“ и „Переходы“. Всѣ тѣ назвы не суть безъ підставы, але ихъ почину дослѣдити трудно. Одно дивує, що межи народомъ нема звѣстокъ, щоби коли Татаре бушували вѣ Мостахъ, а прецѣнь выправляли они вѣ дохрестныхъ селахъ вѣ своихъ походахъ на поблизьку Сокальську и Белську землю кровавї рѣзни при пожежахъ и рабунку, на що висторичнї доказы.

Кольонія татарска, засилivша первѣстну осаду вѣ Мосткахъ мала осѣсти на улицы званій „Шийковой“, котрої назву выводять вѣдь турецкого слова „Шейкъ“. Тата улиця,

притыкаюча до передмѣстя „Старѣ Мости“ то найдавнїйша въ мѣсточку, а жителѣ улицѣ, называнї „Шийками“, мають бути потомками татарской кольонії. Мужчины особливого типу, крѣпко збудованї, смѣлї и бутнї, не занимали ся рѣльництвомъ анѣ дѣмовимъ господарствомъ, тую працю полищали они своимъ женамъ и дѣтямъ, а самѣ курили углѣ въ лѣсахъ и провадили дохѣдну торговлю углемъ, мазею та догтемъ на всѣ боки.

Вѣдь Львова по Варшаву, Чернѣвцѣ а навѣть Молдаву були Мостенцѣ знанї яко углярѣ и малярѣ. Торговельнї товары розвозили они на тѣсныхъ вбакахъ зъ плытками драбинками безъ плетїнки або лубу. До вѣзкѣвъ о двохъ дишляхъ запрягали по три конї. Найсильнїйшого, передше до Ѣзы вытресованого коня запрягали межи дишль въ голобляхъ зъ дугою, другихъ двохъ по єго бокахъ. Середній конь, званий „хомутный“, бувъ у великому пошанованю. Скоро Мостенець повернувъ до дому по довшой неразъ кѣлькамъсячнїй подорожи по далекому свѣтѣ, то вийшовша ему на стрѣчу родина допытувалась на вступѣ: „якъ ся має конь хомутный?“ и оглядала его на всѣ боки. Углярь вхавъ на тѣсномъ вѣзку стоячи, безъ гамулця и вѣчокъ, а се найцѣкавїйше, що анѣ виївернувъ, анѣ не счепивъ ся зъ фѣрами. Спо-

собѣ такои ъзды мae — по высказамъ очевидцівъ — переховуватись доси межи Татарами; Мостенцъ-углярѣ мусѣли его переняти по своихъ татарскихъ предкахъ, бо вѣхто такъ не ъздить въ окрестности. Вѣдъ часу, якъ побудовано зелваний дороги въ краю та почато спроваджувати камянне угле парою зъ подальшихъ сторбнъ, немало потерпѣла користна торговля мостенъскихъ углярївъ. Зъ поступомъ часу догоднїй возы зъ зелванными осями, зъ полукошками вытиснули тѣснї вѣзки зъ прозрачными драбинками, а коли углярѣ присвоили вже собѣ догоднїй возы, однихъ яще мазярївъ и дотярївъ можна стрѣтити въ торговельныхъ проїздахъ на тѣсныхъ вѣзкахъ зъ „хомутнымъ“ межи двома дишлями въ голобляхъ зъ дугою.

Коли зросла осада „Мосткѣвъ“ заселена Татарами, постараавъ ся Станиславъ графъ зъ Тенчина Тенчинський, староста люблинський и белскій, що по силѣ грамоты короля Жигмонта Августа зъ 1549 р. перемѣнено село „Мостки“ на мѣсточко, прозвавши его „Августовомъ“, опосля „Мостами великими“ и такъ очо зовесь до теперъ. Згаданий король надавъ заснованому мѣсточку магдебургскє право, позволивъ на торги що середы и на два ярмарки въ роцѣ: въ день Божого Тѣла и на Всіхъ Святихъ, увѣльнивъ мѣщанъ вѣдъ

панщины, на десять лѣтъ вѣдъ податкѣвъ, на-
давъ право пропінаційне на въваръ меду и
пива, привілеї на рѣзницѣ, на воскобойню та
на вѣльнѣ зрубы на паливо и на будобвлю въ
окрестныхъ королївскихъ лѣсахъ. Черезъ на-
дѣлене мѣщанъ користными привілеями стало
мѣсточко розвиватись и розширяти ся по пра-
вомъ боцѣ Раты. Въ серединѣ ринку побудо-
вано обширный ратушъ, а мѣсточко, въ ко-
трѣмъ почали осѣдати всѣлякій ремѣсники,
оточено зъ трехъ боковъ високимъ парка-
номъ зъ трема брамами, а до четвертого бо-
ку притыкала Рата. Після перехованихъ за-
писокъ, числило мѣсточко 1564 р., маюче чо-
тири улицѣ — Белску, Кошеву, Вовчу и
Львовску — 257 домовъ, а 1616 року зросло
се число до 362 домовъ. Найшли на мѣсточко
тяжкій часы: краевѣ неспокої, морова зараза,
— по нѣй полишили ся въ лѣсѣ два памятнѣ
хресты, — его ограбили и спалили Шведы
и оно підъупало. При пожарѣ мѣста зъ ра-
тушемъ запромостили ся стариннѣ записи зъ
грамотами, котрѣ могли бы пояснити нѣоднѣ
цѣкавї обставини зъ далекої минувшості,
дотыкаючї исторію Мостовъ. Въ теперѣшнѣмъ
мѣскомъ архівѣ переховують ся, окрѣмъ ра-
хунковихъ записокъ, списана на пергаменѣ
привілейна грамота короля Жигмонта Августа
зъ 1549 р. — поименний списокъ мѣщанъ кор-

чуючихъ лѣсы по правомъ боцѣ Раты 1564 року за-для розросту мѣстечка, — за-писки люстраційнѣ вѣдъ 1563—1628 року, зъ котрихъ можна дѣзвнати ся, що до сего мѣстечка принадлежали села Воляця, Двірцѣ, Бутини, Хоронівъ, Домашевъ, Хлѣвчаны, становлячи окрему вѣдъ мѣстечка аренду. Щобы допомогти мѣстечку по спаленю Шведами, надѣливъ его король Августъ III грамотою 1744 р. новыми шѣстьма ярмарками зъ дозволомъ мѣщанамъ побирати ярмарочне и мостове, але се малѣ допомогло пѣдъупавшому мѣсту. До найновѣйшихъ часобъ представляли ся Мости яко запущене мѣстечко, поки его виду не прикрасили: просторїй мурованїй вѣйсковїй касарнѣ зъ шпиталемъ, побудованїй для пѣхоты и кѣнницѣ, касино вѣйскове, одноповерхнїй будынокъ ц. к. суду повѣтового, кѣлька хорошихъ новѣйшихъ дмбвъ, зреставрований по пожарѣ 1880 р. лат. костель, та величава мурована руска церковь, котрои пять высокихъ башнъ виднѣють зъдалека на всѣ боки.

Мѣстечко Мости принаджало вѣдъ свого основання до добрѣ королївскихъ, становило якійсь часъ самостойнѣ старство, поки его не прилучено до белскаго старства. По упадку Польщѣ, выставлене на продажъ черезъ австрійске правительство на ліцитацію, купивъ

его зъ принадежными селами Іосифъ Удриц-
кій въ спблдѣ зъ Лянгомъ за 111.011 зр. 11 кр.,
але той розлогій зъ просторыми лѣсами має-
тожъ роздроблявъ ся въ дальшахъ часахъ.

Въ покупленыхъ лѣсахъ була фабрика
терпентини и зелѣна гута. До тыхъ фабрикъ
спроваджено Мазурбвъ, надано имъ корчуники,
на котрихъ ови освѣли, и се дало починъ до
засновання близько Мостовъ двохъ мазурскихъ
колоній — въ Станислдовцѣ и въ Вечоркахъ.

*

*

*

Що въ Мостахъ великихъ була вѣдь ча-
су основання мѣстечка руска церковь и она
погорѣла, посвѣдчає перехована достовѣрна
вѣдомість грамоты въ церковнімъ архівѣ. По-
даємо єи тутъ въ перекладѣ:

„На вѣковѣчну памятку Мы Жигмонтъ
Августъ зъ ласки Божої король польскій, ве-
ликій вождъ литовскій и т. д. Заявляемо нинѣш-
нимъ Нашимъ письмомъ всѣмъ взагалѣ и кож-
дому поодиноко теперъ жиющимъ и тымъ та-
коже, до котрихъ въ будучности зайде вѣдо-
мость о сѣмъ письмѣ. Предложено Намъ зб
сторони Грицька Попа слѣдуюче: Церковь
Благовѣщення Пресв. Дѣви Марії, знаходяча ся
въ мѣстѣ Августовѣ, котра не такъ припад-
ково, якъ радше зъ допусту Божого вразъ

иаъ грамотами фундаційными, зъ книжками и
ииншими многими оздобами, апаратурою и про-
чою церковною утварію черезъ огонь до ко-
рена спалена и знищена, о чомъ Насъ уря-
довыми документами зб стороны староства
белскаго пересвѣдчено. Деякій зъ нашихъ рад-
никѣвъ предложили Намъ прошене, щобы
Грицька Попа, теперь тымчасового завѣда-
теля, въ первѣстній фундаціи огнемъ знище-
нои, за-для его заслугъ положеныхъ около
тои церкви въ цѣли ширеня славы Божои, на
дальше на тѣмъ становиску задержати, —
вѣнъ бо высше згадану церковь своимъ влас-
нимъ коштомъ и трудомъ вѣббудувавъ и фун-
дацію надѣливъ, за что просяте Насъ о лас-
каве удѣлене нового привілею замѣсть спале-
наго. Мы до прошения сего, яко оправданого,
rado приклоняємо ся, того Грицька Попа и
его наслѣдникѣвъ при той церкви задержуємо
и надѣляемо отсимъ Нашимъ письмомъ слѣ-
дуючій привілей: Грицько и его наслѣдники
будуть уживати тыхъ самыхъ привілеївъ, якій
мала церковь, закимъ згорѣла, въ цѣлой пов-
нотѣ, зб всѣми пожитками, плодами, дохода-
ми, полями, лугами, огородами и полемъ по-
ложенымъ коло приходства, якъ такожъ до-
зволъ на рубане дерева на домову потрѣбъ,
зъ тымъ додаткомъ, що не виключаютъ ся
другій доходы, принадлежній титуломъ давній-

шихъ фундацій до тої церкви. Зъ того всего будуть користати и правнї наслѣдники, будуть держати и уживати въ спокою безъ перепонъ по вѣчнї часы. Для ствердженя достовѣрності вытискаю по письмѣ Нашу печать. Дано въ Парковой дня 3 августа 1564 року.“

По спаленю первїстной церкви въ Мостахъ зъ актами и приборами, якъ свѣдчить наведена грамота, выставлено другу и она стояла вѣдь 1565—1712 р., отже перестояла 147 лѣтъ. Що зъ нею сталося, не знати, бо нема о нїй жадныхъ звѣстокъ анъ записокъ. Въ 1712 роцѣ побудовано — по свѣдоцтвѣ вырѣзаної написи надъ входовыми дверми — третю зъ черга деревяну церковь. Голосить переказъ, що при будовѣ церкви брано на взглядъ розмѣръ іконостаса, закупленого въ якбимсь монастири. Той іконостасъ переховувався доси въ новой церкви, яко дорогоцѣннѣсть старинної рѣзьбарской руской штуки. На той іконостасъ звертають знатоки бôльшу увагу и на представлене консерватора п. Юліана Захарієвича, професора політехніки, удѣлило міністерство 500 зр. на его вѣдновлене — и сесю роботу wykonавъ нашъ ширшੋ звѣстный артистъ-маляръ п. Корнило Устіяновичъ.

Коли згадана третя зъ черга церковь перестоявши 178 лѣтъ грозила за- для ста-

рости упадкомъ, удалось по бблѣшихъ трудахъ довести до того, что дня 17-ого серпня 1890 р. положено угольный камънь подъ будову нової, просторсї церкви въ візантійскому стилю, при чомъ вымуровано въ склянбъ сосудъ пропамятне на пергаменѣ уложене письмо, подписане присутными тому торжеству. Плянъ церкви зладивъ архитектъ п. Василь Нагорный, wykonанемъ пляну зaimивъ ся п. Павло Левицкій, будвничій зъ Добрачина; она коштувала надъ 40.000 зр. При розкопѣ пbdваланъ старої церкви вбдкрыто гробы четырохъ бувшихъ душпастирївъ въ Мостахъ, въ гробахъ знайдено по-при спорожнѣлыхъ костякахъ кадильницю, оловяну чашу, воздухъ, останки зъ фелонівъ и шапку баранячу. Зъ придатного матеріялу язъ разбраної церкви добудовано бабинець до каплицѣ, що стоить середъ надгробныхъ памятниківъ на мѣскбмъ цвинтарѣ. Тоту каплицю вымуровано 1765 р., опосля ареставровано еи и вбновлено 1871 р. Въ нѣй служить ся часами св. літургія. По трилѣтнїй працї укінчено хорошу будовлю и дня 26 падолиста 1893 р. при здвигу народу торжественно поблагословивъ престолъ о. Еміліянъ Дѣдацкій, мѣсцевый парохъ, деканъ угнбвскій, а опосля вбслуживъ вбнъ соборну зъ діяконами першу св. літургію въ новой церкви,

пояснавшій его старанними заходами. Нова мурвана зъ двома закристіями церковь, о пять башахъ, бляхою крыта, заосмотрена громозводомъ, стоить побудована на горбку надъ Ратою и представляє ся въ гарбомъ видѣ. Еи просторъ выносить въ свѣтлѣ 433 квадратовыхъ метровъ, середна башня спочиває на четырохъ грубыхъ стовпахъ. Опарканену церковь окружает площа изъ старинного закрытого цвинтаря, на котрому спочивають побѣдъ себе підъ кам'яными надгробными памятниками два бувшій мъсцевій душпастиръ оо. Стефанъ Бачинській и Андреа Дъдицкій.

Войшовши въ церковь, выложену теребовельскими кам'яными плитами, впадає въ око згаданий оказалый старинный иконостасъ; на нѣмъ можна бачити дорогоцѣнну зъ чистого срѣбра выроблену окрасу на образахъ Спасителя и Божої Матери. У великому престолѣ мѣстити ся підъ балдахиномъ новий ковчегъ, окруженый краснымъ свѣтломъ, та високій срѣбний хрестъ семи фунтівъ ваги. Въ закристії переховує ся старинне четкимъ письмомъ списане Євангеліє зъ красными ініціялами, якъ и старинне крѣсло, що походить изъ „стилы“ зъ замку кристинопольского. Можный Салезій Потоцкій, воєвода кристинопольскій, выправивъ бувъ по смерти свои жены

Анны зъ роду Лящѣвъ, упокоившои ся 1772 р.,
кѣлькадневну „стипу“, а коли она скончила
ся, дѣставъ кождый зъ присутныхъ духовныхъ
мѣжъ инишимъ такожъ крѣсло, на котрѣмъ
сидѣвъ при „стипѣ“. Стипове крѣсло привезъ
тогдѣшній душпастирь зъ Кристонополя до
Мостовъ и передавъ его церкви. Бѣльше та-
кихъ крѣсель не видати въ охрестности, бо
ихъ часъ знищивъ. Крѣсло доси добре пере-
ховане, выбите шкброю, на пружинахъ, есть
такъ практично зложене, що дастъ ся розтяг-
нути и на нѣмъ можна сидячи выгбдно пере-
спати ся.

Якъ давнѣйшій мѣщане Русины мостень-
скїй любовію огортали свою церковь, такъ и
ихъ потомки наслѣдуютъ своихъ предкѣвъ, а
найлѣпшимъ доказомъ сего суть значнї жер-
твы зложенїй добровольно на окрасу нової
церкви, котру Єго Святобстъ Левъ XIII грамо-
тою зъ д. 14 жовтня 1895 р. надѣливъ трема
вѣдпустами: въ день Благовѣщеня, Успенія и
Покровы Пресв. Богородицѣ. И такъ: Григо-
рій и Анна Бѣлашѣ зъ присѣлка Боровихъ
закупили ковчегъ за 250 зр., Гаврило Андруш-
ко зъ Боровихъ канделябры за 130 зр., Кон-
стантинъ Кѣсь зъ сыномъ Димитромъ Федонъ,
канделябры, хоругви за 300 зр., Михаилъ Гру-
ба Фелонъ за 120 зр., вдова Текля Ивашко
Фелонъ за 125 зр., Михаилъ Цюпа Євангеліє

за 100 зр., Іоанъ и Марія Чорний фелонъ за 74 зр., старше и молодше церковне братство зложило надъ 1.000 зр. на купно дивановъ, хоруговъ и другихъ потрѣбныхъ приборовъ церковныхъ, и т. д. Честь и слава чч. мѣщанамъ и парохіянамъ мостинськимъ за оклавану любовь и приклонибстъ для св. церкви в рускої народности!

Подавши короткѣзвѣстки о мѣсточку Мостахъ великихъ зѣбраниѣ зъ мѣсцевыхъ архівовъ та народныхъ перекаабвъ, подаю ту ще душнастирѣвъ, що дѣйствували при рускѣй мѣскѣй церкви: Яковъ Мокрицкій парохъ ум. 1748 р. — Дамянъ Мокрицкій парохъ ум. 1762 р. — Михаилъ Мокрицкій сотрудникъ — Фронимъ Кунецкій сотрудникъ — Левъ Плешкевичъ парохъ 1762—1785 р. — Яковъ Предримірскій сотрудникъ — Іоанъ Ясницкій сотрудникъ — Андрей Предримірскій парохъ 1785—1788 р. — Симеонъ Предримірскій сотрудникъ — Вавришкевичъ сотрудникъ — Панкевичъ сотрудникъ — Василь Новосядловскій завѣдатель — Стефанъ Бачинській парохъ, почетный крилошанинъ, испытувателъ просинодальныи, деканъ угніївскій 1788—1833 р. — — Іоакимъ Грохольскій сотрудникъ — Атанасій Товарницкій сотрудникъ — Теодоръ Лукашевскій сотрудникъ [пбэнѣйше крилошанинъ Капітулы перемиської] — Антѣнъ Вислоцкій

16

засвѣдатель — Андрей Дѣдицкій парохъ 1834 до 1863 р. — Тома Жегестовскій сотрудникъ — Іоанъ Ханикъ сотрудникъ — Антбнъ Тустановскій сотрудникъ — Сильвестръ Данковскій сотрудникъ — Левъ Ковшевичъ сотрудникъ — Сильвестръ Процнинскій сотрудникъ — Михайлъ Косоноцкій сотрудникъ — Іоанъ Лысякъ сотрудникъ — Емиліянъ Дѣдицкій парохъ, деканъ угнівскій, вбдъ 1864 р. до теперъ.

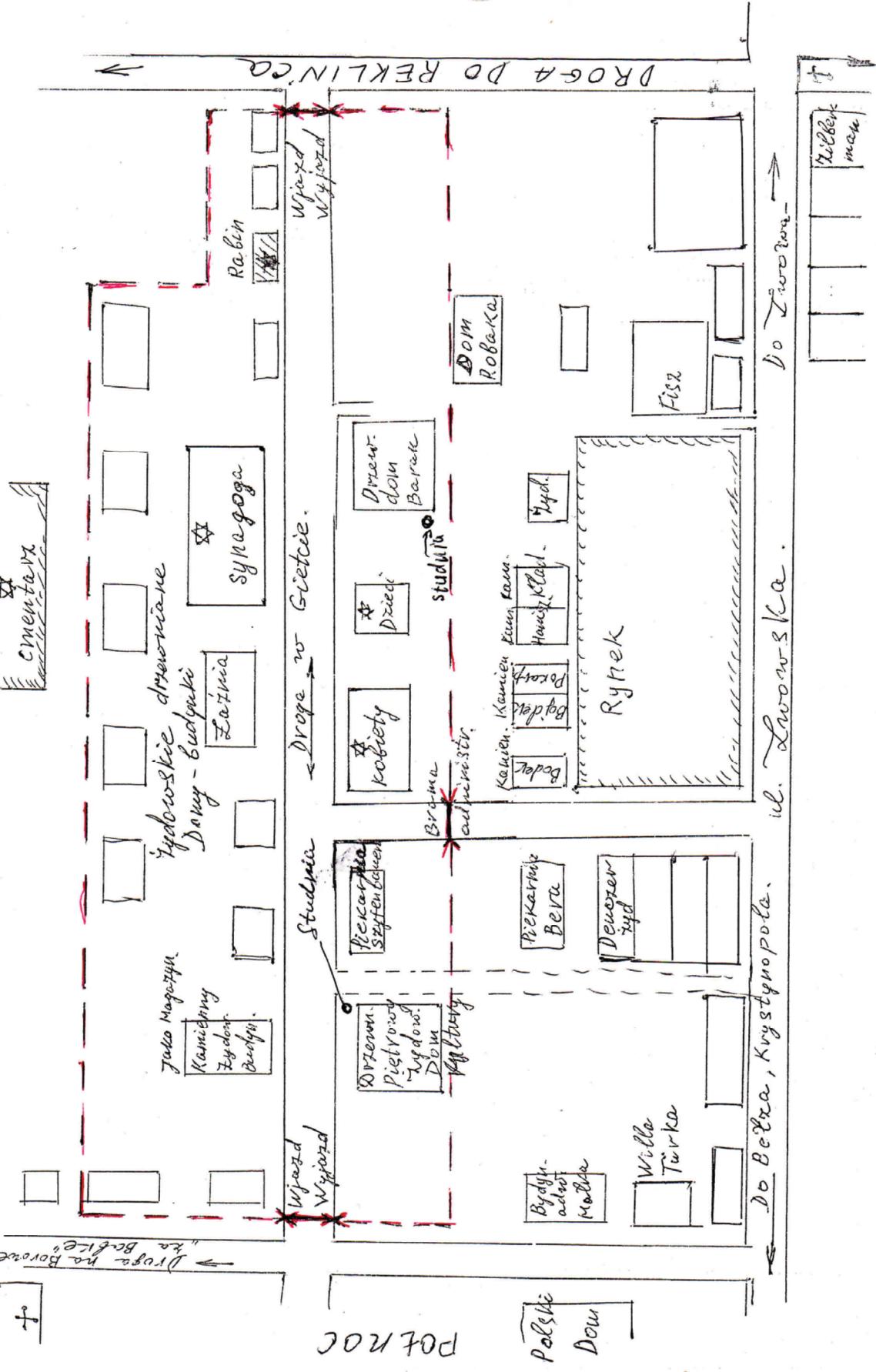
Свѣдѣць белскій 1898 р



Ескіз гетто у Великих Мостах

Six kee gittas at Mostach Wreckers (opra coral racing Marcy
Ceremony color - granite gittas

ment.



ДУМА ПРО ИСААКА*

ИЛЬЯ КАБАНЧИК

Примерно в 40 километрах северо-западнее Львова проходит старинный торговый путь от Балтики до Черноморья, от Скандинавии до Балкан. Бежит, торопится эта дорога через белорусские леса к причерноморским степным просторам, огибает озера, перепрыгивает через реки и речушки. Среди прочих форсирует она и неширокую Рату. Именно здесь и возникло в далеком средневековье поселение, которое называется Великие Мосты. Почему «Великие»? Потому, наверное, что построили люди через эту крохотную — в несколько метров всего речушку — целых четыре моста!

И поселились здесь умелые ремесленники, трудолюбивые хлеборобы и оборотистые торговцы — украинцы, поляки, а в XV веке и евреи. Еврейская община постепенно увеличивалась и к XVIII веку составляла половину населения городка.

Пришлось Мостам за пять столетий пережить всякое в отношениях с соседями. Были периоды относительно мирного сосуществования, доходило до «экономического» антисемитизма и даже до погромной агитации. Но страсти как-то утихомиривались, вновь оживал еврейский квартал (сейчас там городской парк) и о чем-то продолжала журчать в своих берегах Рата.

Все изменилось 27 июня 1941 года, когда по тихим улочкам местечка промчались вестниками новых страшных времен мотоциклисты в черных мундирах. Так пришел в Великие Мосты «новый порядок», устанавливать который гитлеровцам рьяно помогали невесть откуда взявшиеся добровольцы — украинская милиция. Уже 5 июля оккупанты и эти самые помощники, которых раньше в городе иначе как «шумовинням» и «батярами» (т.е. хулиганьем) не называли, подожгли синагогу. Дом молитвы горел, евреи бросились гасить пламя и спасать людей, а изверги избивали несчастных. А через день у сожженной синагоги были

* Материал впервые надрукований І. Кабанчиком, «Еврейский обозреватель», № 17/156, Сентябрь, 2007 г. Режим доступу: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2158

расстреляны 50 самых уважаемых в городе людей, почти все — евреи. Еще через день в Боровецкий лес отвезли и расстреляли новую группу евреев.

Чудовищная машина Холокоста набирала обороты и требовала новых жертв. И в том же июле полуторатысячная местечковая община уменьшилась еще на 300 человек, которых убили в урочище «Бабки».

Наступила первая зима оккупации. В местечке создается гетто, а в соседнем селе Силец — трудовой лагерь для евреев. В каждом из этих мест на мучительную медленную смерть были обречены примерно по 600 человек. Измученных голодом, холодом и болезнями, обессилевших узников заставляли добывать в карьере камень, валить лес, ремонтировать дороги. А тех, кто уже не мог работать, называли «доходягами» и расстреливали.

В 1943-м пришел приказ «решить еврейский вопрос» окончательно. И уже в феврале в том же урочище «Бабки» расстреливают около 600 женщин-евреек, а в местечке — 350 детей и еще 200 женщин. Не забыли уничтожить и больных в еврейской больничке. Мужчин домучили до 14 февраля, когда возле лагеря расстреляли около 150 человек.

Немногочисленные оставшиеся в живых узники были переведены на работы в другой лагерь — в Раву-Русскую. Среди них оказался и 19-летний Исаак Штегер.

Молодого и еще здорового еврейского парня определили на работу в каменоломню. Там, по дороге к карьеру, он однажды случайно встретил своего бывшего соседа — поляка Петровского. Петровский давно дружил с родителями юноши, и Исаак доверял ему. Тот сообщил Исааку тревожную весть: лагерь вскоре будет закрыт, а все евреи уничтожены. И предложил парню спрятать его в надежном убежище. Штегер решается на побег, а Петровский и их общий знакомый Владислав Палюх укрывают его в лесном тайнике. А затем они добывают для Исаака документы на имя поляка Ежи Чернецкого. Долго находиться в убежище неподалеку от родных мест было опасно, и спасители переправляют беглеца в Варшаву. Там Ежи Чернецкий, свободно владеющий польским и украинским языками, поселяется на арийской стороне города, перебивается случайными заработкаами, часто меняет квартиры. Но

угроза разоблачения оставалась слишком серьезной. И тогда был придуман совершенно необычный план. Поляк Чернецкий просит германские власти отправить его добровольцем на работу в Германию. Обрадованная таким энтузиазмом юноши отборочная комиссия не очень внимательно изучала документы Чернекского — Штегера. И вскоре «доброволец» Ежи высаживается в Бремене, откуда его направляют на работу к фермеру в пригородном селе. К каторжному труду Исааку было не привыкать, и поначалу хозяин не имел к нему особых претензий. Но вскоре у него возникают подозрения относительно славянского происхождения своего работника. Снова пришлось бежать. Несколько проверок на дорогах прошли благополучно, и конец войны застает Исаака на работах около Штральзунда. Радостная встреча с освободителями — солдатами Красной армии — и «поляк» Ежи Чернецкий возвращается в Польшу. В Варшаве он оканчивает институт, работает инженером-электриком, защищает диссертацию.

Идут годы и в просоветской Польше усиливаются антисемитские настроения. Лидер польских коммунистов Владислав Гомулка объявляет евреев «неполноценными гражданами» и изгоняет их из страны.

Нелирическое отступление. В 1947-м тот же Гомулка, глава возрожденного польского государства, заявлял: «Последний арьергард польских евреев, замученных и отравленных газом в разных лагерях смерти, героически погиб в борьбе со своими убийцами, возводя себе нерушимый памятник славы».

И Ежи вновь снимается с места. Он уезжает в Швейцарию, работает там, издает свою книгу «Моя жизнь в качестве арийца». Казалось бы, что еще нужно человеку? Благополучная жизнь в благополучной стране. Но не все раны лечит время и «ппепел Класса» стучит, не переставая, в сердце Исаака. Через десятки лет он решается на поездку в Великие Мосты.

Я с середины 1990-х занимаюсь историей Шоа в Западной Украине и могу представить, что увидел в родном местечке Исаак: «Я ходил по улицам, нашел свой дом, иешиву в которой учился, синагогу. Но все это разрушено. И я подумал, что в городке совсем нет евреев. И может статься, что вскоре вообще все забудут, что здесь столетиями жили евреи, что они были гражданами

Украины, соседями и друзьями, что их жизнь — это часть общей истории всех этих людей».

И тогда Исаак решает восстановить синагогу и подарить ее поселку для организации детского приюта. Вскоре восстановленная синагога уже высилась в центре поселка. На ее стене памятная доска сообщает на четырех языках, что в Великих Мостах нацисты и их пособники уничтожили свыше 1600 евреев.

Но на этом Исаак не успокоился. Ведь совсем недалеко от окраины поселка находится то самое урочище «Бабки», место, которое и сегодня считается страшным и таинственным. Там лежат останки замученных во время Холокоста евреев. Два года назад мы с моей помощницей оказали Исааку посильную помощь в установлении памятника в урочище. В октябре прошлого года памятник был открыт. А Исаак помогает теперь издать наш справочник и карту мест Катастрофы во львовской области — «Місця скорботи».

Людей, спасавших евреев в годы Холокоста, называют Праведниками мира. А как назвать спасающих от забвения историю нашего народа?

Методичні рекомендації щодо використання документального фільму та історичних матеріалів у процесі вивчення історії Голокосту

Документальний фільм Сюзанни і Петера Шайнерів «З Галичини в Ааргау. Доля євреїв єврейського походження у ХХ столітті» разом з історично-методичними матеріалами до цього фільму фактично представляють собою навчально-методичний комплект до якого входять DVD з фільмом та брошура з історично-методичними матеріалами. Таким чином, вчителі історії в Україні, що викладають історію Другої світової війни мають мультимедійний комплект, що базується на персональній історії людини, котра в роки війни опинилася в тенетах нацистської окупації, була приречена на загибель та зуміла врятуватись. Такий мультимедійний комплект матеріалів (диски з фільмом і брошура з історичними та методичними матеріалами до фільму) може бути достатньо серйозним освітнім відео ресурсом для викладача та яскравою ілюстрацією подій та долі конкретних людей в жахливих умовах окупації в роки війни для учнів.

Загалом, в освітньому просторі України вже накопичений певний науковий, методологічний та навчально-методичний досвід використання відео, кінодокументалістики на уроках з модерної історії минулого століття, зокрема з історії Голокосту на українських землях. Протягом останнього десятиріччя в Україні побачили світ та запрацювали декілька потужних освітніх відео ресурсів з теми історії Голокосту. Мова іде, в першу чергу, про навчально-методичний посібник «Назустріч пам'яті» до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я», а також про «Біль пам'яті», що є також навчально-методичним посібником до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні».* Обидва ці науково-педагогічні ресурси базуються на відеосвідченнях, інтерв'ю євреїв та неєвреїв, що пережили нацистську окупацію на теренах України. Переважно ці відеосвідчення з колекції Фонду Шoa Інституту візуальної історії Університету Південної Каліфорнії, а також з інших джерел. Останніми роками Меморіал «Яд Вашем» в Єрусалимі презентує документальні фільми, котрі присвячені персональній історії людини, що пережила жахи Голокосту. Є вже такі перші документальні фільми про євреїв з України («Для тебе розкриються небеса. Історія Малки Розенталь» та «Якщо залишишся живим. Історія Шмуеля Шило»). За драматургією та сюжетом ці історії мають багато спільногого з історією Єжи Чарнецькі... Водночас, кожна така історія є абсолютно унікальною...

З майже десятирічного досвіду роботи українських освітян з відеосвідченнями, що мають високого рівня методичний апарат, можемо вже робити висновки, що такий ілюстративний навчальний матеріал став на сьогодні потужним чинником у викладанні та вивченні історії Другої світової війни та історії Голокосту.

В Україні з 2006 року існує Асоціація усної історії, фахівцями розроблені в тому числі методики роботи з відеофрагментами свідчень. Так методика передбачає перегляд та обговорення матеріалів відеосвідчень, як ілюстрації історичних фактів, з якими учні ознайомились на уроках історії. При застосуванні такої ме-

тодики важливо пам'ятати, що не потрібно показувати довготривалі фрагменти відео свідчень. Це розпорошує увагу і витрачає навчальний час уроку. Фрагменти можуть тривати 2–3 хвилини і супроводжуватися конкретними завданнями і запитаннями, що виводять учнів на підтвердження певних історичних фактів, про які вони взнали на уроці з підручника та інших джерел.** Саме так ми пропонуємо працювати з документальним фільмом про долю Єжи Чарнецькі «З Галичини в Ааргау». Проте, на розсуд викладача, безумовно, є можливість продивитись з учнями не тільки фрагменти, але й повністю фільм. Важливим елементом роботи з відео свідченнями є дискусія та обговорення після перегляду фільму чи його фрагментів. Зважаючи на це ми пропонуємо орієнтовний список можливих питань для такої можливої дискусії.

Список проблемних питань до фільму:

«З Галичини в Ааргау.

Доля європейця єврейського походження у ХХ столітті»

- Передвоєнне життя героя фільму. Що можна сказати про родину, освіту, друзів Єжи?
- Якими були стосунки українців, єреїв, поляків на теренах Західної України в 1920–1930-роках, судячи зі спогадів Єжи?
- Хто були сусідами героя фільму. Їх ставлення до Єжи під час німецької окупації Великих Мостів.
- За яких обставин і чому Ісаак Штейгер став Єжи Чарнецькі?
- «Спогади важче валіз». Спробуйте розкрити сенс цих слів героя фільму.
- Єдина мета Ісаака (Єжи) в роки війни залишилась живим. В умовах Голокосту це можна вважати формою опору чи це стратегії виживання?
- Шлях європейця єврейського походження: Україна, Польща, Швейцарія. Післявоєнне життя Єжи Чарнецькі. Знову антисемітизм. Чому?
- «Тільки тут я відчув себе людиною...». Спробуйте розкрити сенс цих слів героя фільму.
- Повернення Єжи Чарнецькі до Великих Мостів. Пам'ятник жертвам Голокосту. Побудований. Пошкоджений. Поновлений. Ставлення до пам'яті про загиблих єреїв у Великих Мостах сьогодні.
- Культура пам'яті про єреїв України, що стали жертвами Голокосту. Виклики сучасності. Як зберегти пам'ять про важке минуле?

* Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я»/ Лавт.-упорядники О. Войтенко, М. Тяглий / К.: Оранта, 2007.

240 с.; Біль пам'яті. Навчально-методичний посібник до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл єреїв в Україні». / Упорядник Войтенко О. — К., 2011. — 64 с.

** Докладно про таку методику див.: Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. — с. 20–23.

Український центр
вивчення історії Голокосту

**ТІЛЬКИ ТУТ
Я ВІДЧУВ СЕБЕ ЛЮДИНОЮ...**

*Iсторичні та методичні матеріали
до документального фільму
«З Галичини до Ааргау.
Доля європейця єврейського походження
у ХХ столітті».*

Упорядник текстів:

Анатолій Подольський

Дизайн обкладинки:

Максим Невінчаний

Комп'ютерна верстка:

Руслан Руденко

Формат 60x84/16. Друк офсетний. Папір офсетний.

Умов. друк. арк. 5,5. Наклад 500 примірників.

Видруковано в ДП «Зовнішторгвидав України»
м. Київ, вул. Воровського, 22, Тел.: +38 (044) 234-33-04
Наклад: 500 примірників

Український центр вивчення історії Голокосту
м. Київ, 01011, вул. Кутузова, 8, к. 109
uhcenter@holocaust.kiev.ua
www.holocaust.kiev.ua